

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 10 * φθινόπωρο 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γιώργος Κεχαγιόγλου, Θαυμάσιες «πείρες» στη «φυσική expérimentale» και πανεπιστημιακή Φυσική πειραματική στο δεύτερο μισό του 18ου αι. [3]. Ο λογιότατος ταξιδιώτης του Βηλαρά και Η ινδική καλύβα του Bernardin de Saint-Pierre: μια κοινή διδακτική μήτρα του ύστερου Διαφωτισμού [5]. Απερίγραπτη/εξαισία ομορφιά και περιγραφές ανθρώπινων τεράτων: σολωμική προπαιδεία σὸ νεοελληνικά πεζά «εγκώμια/σατιρικές 'εκφράσεις'» [9]. Ένας αιώνας στην πρόσληψη του ανατολίτικου αυλού: το νάι/νέι στον Ρήγα, τον Παπαδιαμάντη και τον Μιχαήλ Αργυρόπουλο [22] ~ Γιάννης Δάλλας, Προσημείωση στή σχέση Σολωμοῦ - Σικελιανοῦ [14]. Ίδρένια στάμνα [29]. «Ὁ ἐκ Κύπρου εὐθαρσής πληρεξούσιος...» [30]. Σχετικά μέ μιά παρωδία [44] ~ Αλέξης Πολίτης, Αθησαύριστη βιογραφία του Πάνου Δ. Ηλιόπουλου [15] ~ Λάμπρος Βαρελάς, Κωμειδύλλιο και ηθογραφία: νεότερα στοιχεία για την ιστορία των όρων [20] ~ Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Η κηδεία του Jean Moréas. Ένα λανθάνον λήμμα της «Εργογραφίας Γ. Π. Σαββίδη» [25] ~ Ν. Δ. Τριαντραφυλλόπουλος, Διπλό διορθωτικό στὸν Παπαδιαμάντη [28] ~ Θεοδόσης Πυλαρινός, Δυο φεμινίστριες συγγραφείς. Καλλιρρόη Παρρέν και Ειρήνη Δεντρινού [31] ~ Χρήστος Παπάζογλου, Μικροσεφερικά [33] ~ Λευτέρης Παπαλεοντίου, Ποιήματα ποιητικής του Κώστα Μόντη. Μερικές σημειώσεις [37]. Για το ψευδώνυμο Θ. Πετρός [48] ~ Σάββας Παύλου, Τρία, ακόμη, σχόλια σε μια φιλολογική διαμάχη για τον Γιώργο Ιωάννου [41] ~ Λαόνικος Διονυσίου, Ψευδωνυμολογικό [46] ~ Θεοδόσης Νικολάου, Κώστας Καμπίτης [48]

Λευκωσία, Κύπρος / μικροφιλολογικά

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 10 * φθινόπωρο 2001

Υπεύθυνοι έκδοσης:

Φοίβος Σταυρίδης, Τ. Θ. 40447, 6304 Λάρνακα (τηλ. 04-652974,
e-mail: stavride@zenon.logos.cy.net)

Σάββας Παύλου, Χρυσάνθου Μυλωνά 5, Άγιοι Ομολογητές, 1085 Λευκωσία
(τηλ. 02-316667)

Λευτέρης Παπαλεοντίου, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τ.Θ. 20537,
1678 Λευκωσία (τηλ. 02-892373, 338827, e-mail: gpe1@zeus.cc.ncy.ac.cy,
τηλεμοιότυπο 751383)

⌘

Εκτύπωση:

Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ., Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 02-347359, 438968, τηλεμοιότυπο 435698)

⌘

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη-φθινόπωρο)

Συνεργασίες, αλληλογραφία αποστέλλονται στους υπευθύνους της έκδοσης.

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Επιλέγονται αυστηρώς «μικροφιλολογικά» κείμενα (με ελάχιστες υποσημειώσεις) και αποκλείονται δοκίμια ή ανακοινώσεις ευρύτερου φιλολογικού ενδιαφέροντος. Μικροφιλολογικές συνεργασίες που αναφέρονται σε επιστολικό υλικό δημοσιεύονται μόνον αν συνεισφέρουν στη φιλολογική έρευνα.

Τα δημοσιεύόμενα κείμενα δεν εκφράζουν κατ' ανάγκην τις απόψεις των υπευθύνων έκδοσης. Ακολουθούνται το τονικό σύστημα και οι ορθογραφικές ιδιομορφίες του συγγραφέα. Δεχόμαστε δισκέτες κατά προτίμηση σε πρόγραμμα Word για Macintosh.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Η έκδοση επιχορηγείται από τις
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Θαυμάσιες «πείρες» στη «φυσική expérimentale» και πανεπιστημιακή Φυσική πειραματική στο δεύτερο μισό του 18ου αι.

Ασφαλώς δικαιολογημένα μπαίνει κανείς στον πειρασμό να συνδέσει τις εμπειρίες στη «φυσική expérimentale» (αντί: expérimentale), για τις οποίες παινεύει τον (ανώνυμο) πανιερότατο (βαρόνο της «ιεράς ψωλής» και έξαρχο του «μαλακού καυλίου») στον οποίο αφιερώνει την *Αληθή Ιστορία* του («Ανώνυμο του 1789»), ο ψευδώνυμος Σκαναρέλιος (Sganarello,-e), με τις ποικίλες και τολμηρές επιδόσεις στη σεξουαλική φυσιολογία που δείχνουν πολλά πρόσωπα του σκαμπρόζικου αυτού πεζογράφου:¹

Ας είναι [=είστε] βέβαιος διά το βαθύτατον σέβας οπού πάντοτε σώζεται εις την καρδιάν μου [...] διά την πανιερότητά της [=σας], όστις εις τον υπέρτατον βαθμόν κατέχεις όλας τας μαθήσεις, δηλ. ηξέυρεις το Ψαλτήριον, τον Απόστολον, την Χαλμιά, όστις θαυμασίας πείρας έκαμες εις την φυσικήν experimantale. [...]

Παράλληλα, όμως, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο ανώνυμος συγγραφέας της *Αληθούς Ιστορίας*, που φαίνεται να είχε κινηθεί όχι μόνο σε φαναριώτικους χώρους, αλλά και σε περιοχές βενετοκρατούμενες –ή, πιθανόν, στο ίδιο το Veneto– είναι άτομο με πολλές λογοτεχνικές γνώσεις, εκτεταμένη γλωσσική πολυμάθεια και προχωρημένη μαθηματική παιδεία (η «ατέρμων» ή «επ' άπειρον διαίρεση», με την οποία «τερματίζεται» το κείμενο, ορθά έχει εκτιμηθεί από τον Κ. Θ. Δημαρά ως σαφής ένδειξη ότι ο συγγραφέας «γνωρίζει μαθηματικά ανώτερα από εκείνα τα οποία μπορούσε κανείς να διδαχθεί στην ελληνική Ανατολή»)² Τίποτε δεν αποκλείει, λοιπόν, να χρησιμοποιεί με επιστημονική γνώση του πράγματος, και κυριολεκτικά, τον όρο «φυσική πειραματική», που ίσως πρωτομπήκε στη γλώσσα μας με το έντυπο διδακτικό εράνισμα ενός άλλου ευρωπαϊσποδασμένου «πανιερότατου», του Νικηφόρου Θεοτόκη (*Στοιχεία φυσικής, εκ νεωτέρων συνεραρισθέντα...*, Λιψία 1766-1767),³ προστατευόμενου, κι αυτού, ενός από τους στόχους του συγγραφέα της *Αληθούς Ιστορίας*, του πανιερότατου Ευγένιου Βούλγαρη της συντηρητικής περιόδου.

Παραμένει ένα μικρό πρόβλημα: Ενώ η «φυσική πειραματική» ανήκει στα καινοφανή στοιχεία της διαφωτιστικής παιδείας, όσα προαναφέρονται στην αφιέρωση του σκανταλιάρη «δούλου» Σκαναρέλιου (*Ψαλτήριον, Απόστολος, Χαλμιά =Αραβικόν Μυθολογικόν/Χίλιες και Μία Νύχτες*) παραπέμπουν είτε σε πρωτοβάθμια διδακτικά εγχειρίδια της εκπαίδευσης της τουρκοκρατίας είτε σε μιαν αφηγηματική κιβωτό παραμυθικής υπερβολής, στο μπεστ σέλερ των ασύμμετρων προς της επιστημονική ορθολογική γνώση «αναγνωσμάτων των θερααινίδων». Μήπως, λοιπόν, αυτό δείχνει μια επέκταση της διαλυτικής, συχνά, μηδενιστικής σάτιρας της *Αληθούς Ιστορίας* και στον χώρο της τόσο αγαπητής στους Διαφωτιστές νεοτερικής επιστήμης; Ίσως ναι, ίσως όμως και όχι, αν σκεφτούμε το περιεχόμενο που είχε την ίδια εποχή η πανεπιστημιακή εφαρμογή και οι δημόσιες επιδείξεις του πρακτικού αυτού μέρους της νεότερης φυσικής:

Αν ριξουμε μια ματιά στο πρόγραμμα του Πανεπιστημίου της Πάντοβας (ενός

ιδρύματος που ήταν επί αιώνες η alma mater των ελλήνων και άλλων χριστιανών σπουδαστών της Ανατολής) λίγο πριν από τα επιστημονικά συγγράμματα του Ν. Θεοτόκη, θα δούμε πως το μάθημα της Fisica Sperimentale, που εντασσόταν στο πλαίσιο της Filosofia Sperimentale, διδασκόταν με εξοπλισμό όπου οι «μηχανές» που ξεχώριζαν ήταν οι καθρέφτες, τα λογής καλειδοσκόπια (μαγικό φανάρι: lanterna magica, κ.ά.) και μια σειρά «πυροτεχνημάτων» και εντυπωσιακών μηχανικών «παραδόξων»· γι' αυτές τις dimostrazioni di Filosofia Sperimentale είχε, άλλωστε, κατασκευαστεί και ειδικό πανεπιστημιακό Teatro di Fisica Sperimentale, δηλαδή αμφιθέατρο αντίστοιχο με τα ανατομικά που ήταν σε χρήση από παλιότερα. Παράλληλα, τόσο στον αγγλοσαξονικό 18ο αι., όσο και στη σύγχρονη ζωή άλλων χωρών της Ευρώπης, οι μακρινοί αυτοί πρόγονοι των επιδείξεων στα σημερινά τεχνικά μουσεία και «μουσεία των ανακαλύψεων» (λυχνίες, σκοτεινοί θάλαμοι, κώδωνες, αεραντλίες, αεροστατικές μηχανές και ποικίλα φαινόμενα οπτικής, μηχανικής, υδροστατικής και «πνευματικής») γίνονται «μαθήσεις» εκλαϊκευτικές που είχαν αρχίσει να εκλαϊκεύονται και σε ευρύτερους, αν και μικρούς ακόμα, κύκλους, στρέφοντας το λαϊκό γούστο στις παράξενες αλήθειες ή ψευδαισθήσεις των φυσικών και εφαρμοσμένων επιστημών.⁴

Όποιος, λοιπόν, από τους μνημένους αναγνώστες του σατιρικού λιβέλλου είχε υπόψη του τη διακειμενική σχέση της Αληθούς Ιστορίας με τις φωτιές, τους καπνούς και τα τσαλίμια του Χωλού διαβόλου του Lesage, καθώς και με τα θεαματικά κόλπα και τα τυπικά πρόσωπα του Théâtre de la foire και των ποικίλων Σγκαναρέλων του, καταλάβαινε εξίσου καλά το ακατάσχετο κρεσέντο στο οποίο οδηγούσε η τετραμερής συστοιχία: οργανική μουσική, απαγγελίες, μαγικές μεταμορφώσεις, θεαματικές μηχανές, ή, με τους όρους του κειμένου: Ψαλτήριον, Απόστολος, Χαλιμά, Φυσική Πειραματική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόσφατη φωτομηχανική ανατύπ.: [Αθήνα,] Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1998, σσ. 5-6. Για φιλολογικές αποκαταστάσεις του κειμένου, σύντομο σχολιασμό και βιβλιογραφία βλ. τις πρόσφατες ανθολογίες μου *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας...*, τ. Β' 2: 15ος αιώνας-1830, Αθήνα, Σοκόλης, 1999, σσ. 46-65, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός Γραπτός Νεοελληνικός Λόγος*, Βιβλίο δεύτερο: Από τη γαλλική επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2000, σσ. 777-786.

2. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, «Ερμής», ²1980 (και πολλές επανεκδόσεις), σ. 416.

3. Εκεί, τουλάχιστον, φαίνεται να ανάγει την πρώτη μαρτυρημένη χρήση του όρου πειραματικός ο Σ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών...*, επανέκδ. με επιμ. Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, «Ερμής», 1980, σ. 780. Δυστυχώς, καθώς ο λεξικογράφος δεν γνωρίζει το κείμενο της Αληθούς Ιστορίας, ούτε ασχολείται συνήθως με καινούριες σημασίες αρχαίων λέξεων, δεν θησαυρίζει την ειδική νεοτερική σημασία του συναφούς ουσ. πείρα: επιστημονικό πείραμα.

4. Για την πανεπιστημιακή διδασκαλία στην Πάντοβα έχω υπόψη μου, π.χ., τα έγγραφα του φακ. 111 (Lettere degli Riformatori ai Rettori, Μάρτ. 1760-Μάιος 1761) της αρχαιακής σειράς Riformatori dello Studio di Padova του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας (ASV), όπου μπορεί κανείς να βρει πλούσιο σχετικό υλικό. Συγκέντρωση της πρόσφατης βιβλιογραφίας για δημόσια πειράμα-

τα φυσικής και τον λαϊκό τους αντίκτυπο μπορεί κανείς να βρει στο άρθρο του P. Wagner, «Penser la science en termes de différences sexuelles...», *Dix-huitième siècle* 31 (1999) 283-301.

Φυσικά, η διεθνής βιβλιογραφία για τη διδασκαλία της Φυσικής πειραματικής στα χρόνια του Διαφωτισμού είναι τεράστια· για την ελληνική, περιορίζομαι να σημειώσω τα ομόκεντρα δημοσιεύματα του Γ. Καρά (Οι θετικές-φυσικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα, Αθήνα, «Gutenberg», 1977, ιδ. σσ. 84-91, 125-138· Η φυσική στην Ελλάδα την εποχή της Τουρκοκρατίας, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, 1979· Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αι.), Αθήνα 1991· Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα, τ. 2: Οι επιστήμες της φύσης, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1993), το άρθρο των Β. Παππά - Γ. Καρά, «The Printed Book of Physics: The Dissemination of Scientific Thought in Greece 1750-1821 before the Greek Revolution», *Annals of Science* 44 (1987) 237-244, καθώς και τις παραπομπές του λήμματος «Φυσική» (και των παρεμφερών του) στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.-Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1998.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

80

Ο λογιότατος ταξιδιώτης του Βηλαρά και Η ινδική καλύβα του Bernardin de Saint-Pierre: μια κοινή διδακτική μήτρα του ύστερου Διαφωτισμού

Από τις δύο γνωστότερες και εκτενέστερες δημοσιευμένες διδακτικές-σατιρικές «παραβολές» της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αι., η πρώτη, το ανώνυμο αφηγηματικό-διαλογικό *Όνειρον* (πρωτοδημ. στα 1811· οφείλεται, μάλλον, στον δεκαεπταετή Κωνσταντινουπολίτη Στέφανο Κανέλο), δεν ωθεί κατ' ανάγκη την έρευνα σε αναζητήσεις ξένων προτύπων ή παραλλήλων:¹ είναι τόσο μεγάλη και γνωστή η ελληνόγλωσση παράδοση των σατιρικών (και άλλων) «ενυπνίων», από τον Λουκιανό ως τον Τιμαρίωνα και τον Μάζαρη, και από τους υστερομεισωνικούς και πρώιμους νεοελληνικούς «Κρασοπατέρα», Απόκοπο του Μπεργαδή, «Ερωτικά Όνειρα» του Μαρίνου Φαλιέρου και *Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδη του Ιωάννη Πικατόρου* έως τα αγιολογικά όνειρα/οράματα και τη διαφωτιστική διασκευή *Απανθίσματα έκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου...* του Στέφανου (Επιφάνιου) Δημητριάδη, ώστε, κατ' αρχήν, να φαίνεται αχρείαστη μια τέτοια αναζήτηση, που δεν αποκλείεται, όμως, αν αναληφθεί, να οδηγήσει σε πλουσιότερα, και πιο συγκεκριμένα συμφοραζόμενα.

Η δεύτερη, όμως, το πεζό αφηγηματικό *Ο λογιότατος ταξιδιώτης* (γραμμ. ίσως πριν από το 1820, πρωτοδημ. στα 1827) του Γιαννιώτη Ιωάννη Βηλαρά,² φαίνεται να έχει ξεσηκώσει επιδέξια το δομικό χνάρι της (επίτηδες φανταστικής) πλοκής του από το διήγημα *La Chaumière indienne* (1791) του Jacques-Bernardin-Henri de Saint-Pierre (1737-1814).³

Ο ανήσυχος και οραματιστής, δυσαρεστημένος με τον «πολιτισμό» και πολυταξιδεμένος λάτρης του αρκαδικού πρωτογονισμού, της φυσικότητας και των πολιτικοθρησκευτικών απόψεων του J.-J. Rousseau, υπέρμετρος λάτρης των «αρμονιών της

φύσης», των τελικών αιτίων και της πρόνοιάς της, πρόδρομος της λογοτεχνίας της γραφικότητας, γνώστης της ζωής του Ινδικού ωκεανού και γοητευτικός αφηγητής της (*Παύλος και Βιργινία*), προσπαθεί στα μικρότερα διηγήματά του να εκλαϊκεύσει τον νηφάλιο ορθολογισμό και ιδέες του ύστερου γαλλικού Διαφωτισμού που φαίνεται πως ασκούσαν έλξη στα προοδευτικά πνεύματα της ύστερης τουρκοκρατίας: ειδικότερα στην *Ινδική καλύβα*, ένας λογιότατος άγγλος ταξιδιώτης, μέλος εικοσαμελούς «εταιρείας σοφών» που γυρεύει κατ' επιταγήν της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου την αλήθεια/σοφία και την ανθρώπινη ευδαιμονία, τις βρίσκει μονάχα στην καλύβα ενός ινδού παρία και στις διαλογικές συζητήσεις μαζί του, οι οποίες αναδεικνύουν την απαρασάλευτη πίστη στο παράδειγμα της φύσης και της φυσικής πορείας των πραγμάτων. Ο σατιρικός στηλιτευτής της θρησκευτικής, κοινωνικής και γλωσσικής-παιδευτικής δεισιδαιμονίας και πρόληψης και θερμός υποστηρικτής της «φυσικής γλώσσας» και της απλοποιημένης ορθογραφίας, ιατροφιλόσοφος Βηλαράς, που ενδέχεται να είχε διαβάσει στο γαλλικό πρωτότυπο ή σε ιταλική μετάφραση το κείμενο του Bernardin de Saint-Pierre ήδη πριν από την επιστροφή του στα Γιάννινα (1801), μεταχειρίζεται το ίδιο εύρημα του «μυητικού ταξιδιού» ενός «σοφού» στον τόπο της αβίαστης φυσικής αλήθειας, για να το στρέψει όμως, με έντονη γελοιογραφική ροπή, στο επίκαιρο ζήτημα της γλώσσας και της ορθογραφίας του (ελληνικού) «γένους»: παρόλο που καλύπτει παραβολικά-κρυπτογραφικά τον χωρόχρονο και την πόλη-αφετηρία της πλοκής (όπως γίνονταν στη σατιρική *Αληθή Ιστορία και σε πολλά φυλλάδια και έργα του ύστερου Διαφωτισμού και των αρχών του 19ου αι.*, όπως, π.χ., στη γραμματεία της «*Κόλασης*» της Γαλλικής Εθνικής Βιβλιοθήκης»), δεν εγκαταλείπει το δομικό σχήμα του προτύπου του: μακρά και άγονη αρχική αναζήτηση, τυχαία συνάντηση με τον εκπρόσωπο της απλής και πειστικής σοφίας (η καλύβα του ινδού παρία γίνεται ελληνικό «χωριάτικο σπίτι» πολύ απόμακρο από την «πολιτεία»), φιλόξενη δεξίωση του ξένου και συζήτηση του ξενιστή με τον ταξιδιώτη, η οποία ξεκινά από το βασικό θέμα της «ευτυχίας του ανθρώπου», σταδιακή προσχώρηση του ταξιδιώτη στην πειθώ του φτωχού και γέροντα χωρικού, επιστροφή του «αναμορφωμένου» λογιότατου στην έδρα του («την κοινότητα των Σοφών Διορθωτάδων της Γλώσσας μας») ως κήρυκα, πια, της μόνης λογικής λύσης.

Αρκούμαι στη συμπάρθεση ορισμένων, μόνο, παράλληλων στοιχείων των δύο πλοκών από το αρχικό τμήμα των κειμένων: μια αναλυτική παρακολούθηση των δύο κειμένων στο σύνολό τους θα φανέρωνε πολλές άλλες αναλογίες:⁴

Η ινδική καλύβα:

Προ τριάκοντα περίπου χρόνων ευστήθη εις το Λονδίνον σοφών εταιρεία, ήτις επεχείρησε να κάμει εις διάφορα μέρη του κόσμου παντοίας επιστημονικάς ερεύνας, διά να φωτίσει και να καταστήσει ευδαιμονεστέρους τους ανθρώπους. Τα δε έξοδα επληρώνοντο από εταιρείαν ομογενών συνδρομητών, συνισταμένην από εμπόρους, λόρδους, επισκόπους, πανδιδακτήρια και από τον βασιλικόν οίκον της Αγγλίας, με τον οποίον συνεισέφεραν και τινες ηγεμόνες της αρκτώας Ευρώπης. Οι σοφοί ούτοι ήσαν τον αριθμόν είκοσι, και η Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου είχε δώσει εις έκαστον αυτών ένα τόμον, περιέχοντα τον κατάλογον των ζητημάτων των οποίων έπρεπε να φέρει τας λύσεις. Τα δε ζητήματα τρισχίλια και πεντακόσια τον αριθμόν, αν και διάφορα διά καθένα των

σοφών και αρμόδια εις τον τόπον όπου έμελλε να περιηγηθεί, ήσαν όμως ούτως αλληλένδετα, ώστε το εξ ενός πηγάζον φως έπρεπε αναγκάειως να διαχυθεί εις όλα τ' άλλα. Ο γράφας αυτά, συνεργεία των συναδελφών του, πρόεδρος της Βασιλικής Εταιρείας είχε κατανοήσει ότι η διασάφσις μιάς δυσκολίας κρέμεται πολλάκις από άλλης λύσην, και αύτη προηγουμένως από άλλην, ώστε η έρευνα της αληθείας γίνεται πολλά διεξοδικότερα παρ' όσον νομίζομεν. [...]

Ο πολυμαθέστατος τούτων των λογίων, όστις ήξευρε εβραϊκά, αραβικά και ινδικά, εστάλη διά ξηράς εις την ανατολικήν Ινδίαν, την μητέρα πασών των επιστημών και τεχνών. [...]

Ο παρίας εκάθισεν, ελθών εις την αυτήν ψάθαν με τον ξένον του, και άρχισαν αμφοτέροι να τρώγοσιν. Εντομεταξύ ο δόκτωρ ευφραίνεται, απολαύων εν μέσφ της ανεμοζάλης ασφάλειαν. Η καλύβη ήτον ακλόνητος. [...] Ο δόκτωρ εθαύμαζε, περιβλέπων του Ινδού και της γυναικός του την γαλήνην, γαλήνην τελειοτέραν ακόμη παρά των στοιχείων. [...] Έως και ο σκύλος μετείχε της κοινής ευδαιμονίας· αυτός, πλαγιασμένος παρά την εστίαν με τον γάτον, εμεσάνοιγεν άλλοτε και άλλοτε τα ομμάτια και ανεστέναιζε, θεωρών τον δεσπότην του.

Αφού ο δόκτωρ έπαυσε να τρώγει, ο παρίας τον έφερεν άνθρακα, διά ν' ανάψει την πίπαν του, και, αφού άναψεν ομοίως την εδικήν του, έκαμε νεύμα εις την γυναίκα του, ήτις έφερεν εις την ψάθαν δύο κοκοπόττηρα και μίαν μεγάλην κολοκύνθην γεμάτην θερμοπότιον, το οποίον είχε παρασκευάσει εις τον καιρόν του δείπνου με νερόν, με άράκ, με λιμονίου ζυμόν και ζαχαροκαλάμου χυλόν.

Ενώ εκάπνιζαν κ' έπιναν κατά διαδοχήν, ο δόκτωρ είπε προς τον Ινδόν: «Εγώ σε νομίζω ένα από τους ευτυχεστάτους, όσους ποτέ απήντησα, άνδρας και, ακολούθως, ένα από τους φρονιμοτάτους [...].»

Ο λογιότατος ταξιδιώτης:

Έστερ' από το βαθύ σκοτάδι οπού εσκέπαζε για τόσους αιώνες το πρόσωπο της αληθινής μάθησης στη Γραικία, ξημέρωσε τέλος πάντων κ' η λαμπρή εποχή οπού το γένος εδίφαγε τόσο. Πολλοί εβάλθηκαν με τα σωστά τους ν' αναστήσουν την παλιά γλώσσα του τόπου, μοναχό μέσο προς φωτισμόν του γένου, και να την καταστήσουν τόσο κοινή, οπού να την ομιλούν μικροί μεγάλοι με την ίδια ευκολία οπού την έκρεναν τότε οι Αθηναίοι, να ειπούμε.

Πραγματευτάδες, αρχιερείς, γιατροί, οι λεγόμενοι άρχοντες κ' ευγενείς, και ξεχωριστά το μέγα πλήθος των μαθητάδων στα σχολεία, ενθουσιάστηκαν για τη γλώσσα των προπατόρων τους, και ήταν δίκιο να την κληρονομήσουν.

Η ανταπόκριση των πραγμάτων αρχίνησ' ανάμεσά τους μ' άκρα φιλοτιμία, και σ' ολίγον καιρό θελα μεταφάινονταν μια γλώσσα προικισμένη απ' όλες τες χάρες και νοστιμάδες οπού στολίζουν τ' αθάνατα συγγράμματα του Πλάτωνα, του Θουκυδίδη, του Ξενοφώντα, ανίσως και σε τέτοιαν υπόθεση δεν έφερναν εμπόδιο κάτι μικρές διαφορές, οπού εφύτρωναν στη μέση, κι οπού ήταν απαραίτητο να τες κοιτάξουν πρώτα με δίχως πάθος και να τες ταιριάσουν, αν ήταν δυνατό, με τες γνώμες όλων των προκομμένων.

Αυτοί οι καλοθελητάδες του γένου, ωστόσο, με την αμέτρητη προθυμία και τον άυπνον κόπον οπού έβαλαν στο επιχείρημά τους, δεν άργησαν να καταφέρουν—στο μικρό διάστημα από είκοσι πέντε ως τριάντα χρόνια, οπού είχαν βάλει χέρι— να συγγράψουν όλες τες διαφορές τους σε μοναχές πέντε χιλιάδες.

Να δώσουν γλήγορο τέλος σε ταύτην τους την ασυμφωνία ήταν τίποτες ως προς την καλή τους προαίρεση. Αλλά, για να απομείνουν όλοι τους ευχαριστημένοι, χωρίς υποψία και του παραμικρότερου σκανδάλου υστερότερα, και για να γένουν όλα με κάποιαν τάξη, ηήραν εύλογο να διαλέξουν, απ' όλον τον κλήρο των λογιότατων, οχτώ—όσα είναι τα μέρη του λόγου— και να τους στείλουν σ' όλη τη Γραικία, για να κάνουν τες χρειαζόμενες παρατήρησες στην τωρινή μας γλώσσα, όθεν να λάβουν ένα φως στον αμέτρητα επαινετόν τους σκοπόν.

Σαν αποδιορίστηκαν τα υποκείμενα οπού θελα ταξίδευαν, ευρέθηκε εύλογον κ' εδώ—για να μη προξενηθεί αιτία παραπόνου σε κανέναν πως του εδόθηκε δουλειά μεγαλύτερη από τη δύναμή του— να ρίξουν λαχνό· και έτσι επήρε ο κάθε λογιότατος το μέρος οπού του επρόσφερε η τύχη. Εμοίρασαν υστερότερα στον καθέναν τες διαφορές οπού έπεφταν στο μερτικό του, τους ενθύμισαν τες αναγκαίες παραγγελίες—οπού ήταν να σημαδεύουν όσο το βολετό πλατύτερα τες παρατήρησές τους, και σε ύφος όχι απλό, για να τες απεικάζουν όλοι οι σπουδαίοι με ευκολία— κι απέ τους εγχείρισαν και συστατικά για κάθε χωριό και χώρα οπού να τους ήφερνε ο δρόμος τους, για να 'χουν την άδεια να βγάσουν τες Κυριακές και τες γιορτές από καναν δίσκο στες εκκλησίες και να μην στενοχωριούνται από τα χρειαζόμενα έξοδά τους.

Όλα αυτά συνέβηκαν στη Φαντασιούπολη, καθέδρα της μεγάλης αυτοκρατορίας Πρόληψης, ομπροστά στη σεβασμία Σύναξη των Σοφών Διορθωτάδων της Γλώσσας μας, και στην εποχή του αιώνα μας.

Ένας από τους οχτώ λογιότατος ταξιδιώτης, οπού του είχε πέσει στο μοιράδι του το ρήμα, και για προσθήκην η απόλυτη γενική, ήταν αναγκασμένος να φορτωθεί και τες 999 διαφορές οπού είχαν όλοι οι σοφοί του γένου σε ταύτ' απάνω· ήγγουν 40 διαφορές για το υποταχτικό να, 85 για το προσταχτικό ας, 36 για το είναι, 189 για όλους τους χρόνους, 20<1> για το απαρέμφατο και 448 για την απόλυτη γενική.

Κάθε άλλος, μά την αλήθεια, δε θα κατόρθωνε τίποτες σε τόσο κακοπίχειρην υπόθεση, παρατηρώντας ξεχωριστά για καμπόσα οπού η τωρινή γλώσσα δεν τα γνωρίζει καθόλου. Αυτός, μολοντούτο, έκαμε νόμον τρόπο, και στο τέλος ευρέθηκε πλουσιότερος ίσως από τους άλλους συντρόφους. Τα σημειώματά του, όλα ψυχαγωγία και δίχως περιθώρι, εκόντευαν πέντε φορτώματα προς 120 ακάδες με το ζύγι! [...]

Φτάνοντας και μπαίνοντας μέσα, ηήρε έναν γέροντα, οπού εδείπναγε με την πολυάριθμη φαμίλια του και οπού, ότι τον είδε: «Καλώς όρισες, ξέने!» του είπε «Δεν ήρθες σε μέρος οπού να μην γνωρίζουν φιλοξενία». Και, λέγοντας, του έκαμε τόπο, να καθίσει σιμά του.

Η απλότητα, η ευταξία και, στον ίδιον καιρό, η αφθονία σε όσα είναι χρειαζόμενα για την αναπαιτική ζωή του ανθρώπου, δίχως την περίσσια πολυτέλεια της περηφάνιας, το καλό δέξιμο όλης εκείνης της φαμιλιάς, οπού ξεσνερίζονταν ποιος να του κάνει τη μεγαλύτερη περιποίηση, και, ξεχωριστά, η ομιλία του γέροντα, οπού εδείχνε σ' όλες του τες απόκρισες πως ο νους του οδηγιόνταν από τον ορθό λόγο, θελα επροξέναγα στον λογιότατον αδοκίμαστη ευχαρίστηση της ψυχής του, ανίσως και η άκοπη βαθιά συλλογή του τον άφηνε να τα νιώσει. Σ' όλην όμως την ταραχήν οπού βρίσκονταν, ήλεγε μέσα του πάλε: «Ίδές τι ευτυχισμένη ζωή χείρονται τούτοι οι χωριάτες! Απολαβαίνουν τ' αγαθά οπού ο Θεός εχάρισε του ανθρώπου, χωρίς να τους μέλει να ταξιδεύουν για να μάθουν πώς να κρένουν τη γλώσσα οπού ξέρουν...».

Σαν αποδείπνησαν, και εσηκώθηκε το τραπέζι, ο γέροντας άναψε τη βέργα του τη

συνηθισμένη, διορίζοντας να φέρουν και του ξένου. Ο λογιότατος, συντροφεμένος με τους συλλογισμούς του, ετράβαγε καπνό, χωρίς να βγάλει λόγο και με το κεφάλι σκυφτό για κάμποση ώρα. Μόνη, σηκώνοντας τέλος πάντων τα μάτια προς το γέροντα: «Πρέπει να ζεις πολύ ευτυχισμένος» του λέγει «παρατηρώ σε όλα σου μιαν ησυχία ψυχής, όπου αποδείχνει να μη σ' ενοχλάει κανένα ενάντιο· εγώ σε ζηλεύω». [...]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ., πρόχειρα, Α. Ι. Βρανούσης, *Οι Πρόδρομοι*, Αθήνα, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, 1955 [Βασιική Βιβλιοθήκη, 11], σσ. 82-87· Ε. Ι. Μοσχονάς (επιμ.), *Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά. Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*, Αθήνα, «Οδυσσεύς», 1981, σσ. 63-72· Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας...*, τ. Β' 2: *15ος αιώνας-1830*, Αθήνα, Σοκόλης, 1999, σσ. 66-79 (και, με πιο εκσυγχρονισμένη ορθογραφικά μορφή, στην πρόσφατη *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός Γραπτός Νεοελληνικός Λόγος*, Βιβλίο δεύτερο: *Από τη γαλλική επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2000, σσ. 1035-1043).

2. Για το πρώτο βλ., πρόχειρα, Βρανούσης, *Οι Πρόδρομοι*, ό.π., σσ. 296-302· Μοσχονάς, ό.π., σσ. 133-143· Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία*, ό.π., σσ. 1080-1087.

3. Πρωτοδημοσιεύτηκε σε ελληνόγλωσση απόδοση του Νικόλαου Σ. Πίγκολου: *Ι. Ε. Βερναρδίνου Σαμπιέρρου, Ηθικά διηγήματα τρία· ήτοι, Η ινδική καλύβη, Η λέσχη της Σουράτης και Η περιήγησης της Σιλεσίας*, Παρίσι 1825· από τότε, τα τρία διηγήματα επανεκδόθηκαν πολλές φορές. Για αποστάσματα βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία*, ό.π., σημ. 1, σσ. 1180-1195, ιδ. 1180-1184.

4. Αν ήμασταν βέβαιοι για το ποια ακριβώς μορφή (η πρωτότυπη γαλλικά ή, ίσως, μια ιταλική μετάφραση) της *Ινδικής καλύβας* ήταν η άμεση πηγή του Βηλαρά, θα έπρεπε, βέβαια, να προτιμήσουμε αυτήν για την ενδεικτική σύγκριση που ακολουθεί· για την ώρα, πρακτικότερο για τον αναγνώστη είναι να συγκρίνουμε τον *Λογιότατο ταξιδιώτη* με τη λίγο κατοπινότερή του ελληνική έντυπη μετάφραση του Πίγκολου, ό.π., έστω κι αν αυτή κινείται σε γλωσσικό μήκος κύματος πολύ διαφορετικό από εκείνο του Βηλαρά.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Απερίγραπτη/ εξαισία ομορφιά και περιγραφές ανθρώπινων τεράτων:
σολωμική προπαιδεία σε νεοελληνικά πεζά
«εγκώμια/σατιρικές “εκφράσεις”»

Έχει επισημανθεί κάμποσες φορές ότι, σε αντίθεση με την αρκετά καλά μελετημένη έλξη του Σολωμού από τη Βίβλο και τη βιβλική εικονοποιία, τη σχολική και μετασχολική θητεία του στη (θρησκευτική και μη) λατινική και ιταλική ρητορική, και τη γνωριμία του με σατιρικά έργα της νεότερης ευρωπαϊκής παράδοσης,¹ η εξέταση σχέσεων της σολωμικής παραγωγής και ποιητικής με τη νεοελληνική «προσολωμική» λογοτεχνία δύο περίπου αιώνων, από την ακμή της κρητικής λογοτεχνίας ως την ελληνική επανάσταση, εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από αδικαιολόγητη καθυστέρηση και σπασμωδικότητα.²

1. Ωστόσο, έχει ήδη σημειωθεί από αρκετούς μελετητές³ ότι το έντυπο σπάραγ-

μα των χρόνων γύρω στα 1789 που έχει επικρατήσει να αποκαλείται «Ανώνυμος του 1789», ενώ φέρει τον εύγλωττο λουκιανίζοντα τίτλο *Αληθής Ιστορία και ανήκει στον ψευδώνυμο κύριο Αδιαφορώ*,⁴ περιέχει μια γελοιογραφική-σατιρική «Περιγραφή» μιας ανώνυμης Γυναίκας του Ιασίου (ως «Ιδέας», δηλ. ιδανικού τύπου, της πανούκλας) που θυμίζει σε πολλά την κατά 35 τουλάχιστον χρόνια μεταγενέστερή της σολωμική στηλιτευτική-σατιρική περιγραφή της Γυναίκας της Ζάκυθος (κυρίως στο κεφ. 2 του Α' σταδίου επεξεργασίας του ομώνυμου κειμένου, εδ. 1-<23>).⁵ με την ευκαιρία, θα ήθελα να προσθέσω πως, για παρόμοιες, αλλά ανδρικές σωματικές γελοιογραφικές καρικατούρες ο Σολωμός είχε διαθέσιμες και παραδοσιακότερες πηγές, μέσα από το πολύ γνωστό του απόθεμα των λεγόμενων «Νεοελληνικών Λογοτεχνικών Λαϊκών Βιβλίων», όπως, π.χ., τον γλωσσικά ανακαινισμένο *Βίο του Αισώπου* (πρβ. έκδ. Μ. Παπαθωμόπουλου, Αθήνα 1999, σ. 93, και σσ. 1, 61, 123: περιγραφή του αρχαίου δούλου Αίσωπου), τη μετάφραση του *Πανουργία υψηλότατα του Μπερτόλδου...* του G. C. della Croce (πρβ. έκδ. Α. Αγγέλου, Αθήνα 1988, σ. 6: περιγραφή του δύσμορφου μεσαιωνικού χωριάτη Μπερτόλδου) και την απόδοση του *Αραβικού Μυθολογικού* («Χαλμιάς») του A. Galland (πρβ. έκδ. Γ. Κεχαγιόγλου, τ. 1, Αθήνα 1988, σ. 127: περιγραφή του γιγάντιου «κύκλωπα ή σάτυρου» στο τρίτο ταξίδι του Σεβάχ θαλασσινού).

Αλλά η σχέση της σολωμικής ποίησης με την *Αληθή Ιστορία* ενισχύεται και από ένα άλλο δεδομένο: το μηδενιστικό και απογυμνωτικό, σχεδόν σε όλες τις περιγραφές και τοποθετήσεις του, «φαναριώτικο» κείμενο, δεν περιλαμβάνει μονάχα αποτρόπαιες παρουσιάσεις γυναικών σύμφωνα με μια διπλασιαστική (και, κάποτε, διαζευκτική) τεχνική που είναι ευδιάκριτη στο έργο, αμέσως κατόπιν εμφανίζεται η αντίστιξη της Γυναίκας του Ιασίου, η κωνσταντινουπολίτισσα Γυναίκα του Κήπου [Κοπού/Κοπού, του άλσους του Ιασίου], η οποία θυμίζει έντονα τα αντίβαρα των κολασμένων και σατανικών μορφών του Σολωμού, δηλαδή τις θετικές γυναικείες μορφές-Ιδέες και τις λογής επίγειες/ουράνιες κόρες και φεγγαροντυμένες του ιδανισμού του, που, και αυτές, πολύ σπάνια ή μόνο ελλειπτικά περιγράφονται, καθώς η άρρητη ομορφιά τους αντιστέκεται στις απαιτήσεις της εξουχιστικής ρεαλιστικής ή νατουραλιστικής «έκφρασης»:⁶

Μα, ω Ουρανέ, τι επαραστήθη έμπροσθεν εις τα ομμάτια μας! Ένα κάλλος, του οποίου το περιπάτημα είχεν τι θείον, του οποίου το ανάστημα μας έκαμεν να αμφιβάλλομεν αν μία των θνητών ήτον. Ο *diable boiteux* όμως μας εβεβαίωσε πως ναι, θνητή ήτον, και η πατρίς της η Κωνσταντινούπολις, το δε όνομά της Ωραία Ρωξάνδρα. Να περιγράψω τας χάριτάς της και κάλλη της, γνωρίζω καλότατα ότι την εικόνα ουού θέλω παραστήσει θέλει είναι πολλά κατώτερη από το πρωτότυπον.

Όθεν ευχαριστούμαι να ειδοποιήσω, όποιον θέλει να λάβει μίαν ιδέαν ταύτης, να φανταστεί όλας τας Χάριτας ενωμένας εις ένα πρόσωπον χωρίς κουσουρί, και πάλιν ας αμφιβάλλει αν έφθασε να ιδεασθεί εκείνο το πλάσμα, ή, καλύτερα να ειπώ, ας φαντασθεί μία τετάρτην Χάρην, ήτις, στολισμένη με όλα τα δώρα των άλλων τριών, έχει τι περισσότερον, ουού εκείναι υστερούνται.

Την επλησίασα. Μα τι μεταβολή παρευθής εις την καρδίαν μου, τι μεταμόρφωσις

εις τας αισθήσεις μου! Μία σύγχυσις, ένας ενθουσιασμός την ψυχὴν μου εκυρίευσε, τον νουν μου κατετρόπωσε, και ἐξ ολοκλήρου με κατέξουσίασε. Ὅλαι αι πρωτυτεριναί μου ιδέαι εξαλείφθησαν, νέαι αισθήσεις εφαινόντο να εγεννήθησαν εις τα εντόσθια μου, διά να αισθανθῶσι με περισσοτέραν ισχύν τα φαρμακερά βέλη των θέλγητρών της. Οπου σχεδόν από εκείνην την στιγμήν

ο νους μου κατεσάστισε και η καρδιά μ' σκλαβώθη,
μέλος μου δε δεν έμεινε οπου να μη πληγώθη.

Η σατιρική περιγραφική ολοκλήρωση του πορτρέτου της Γυναίκας της Ζάκυθος γίνεται, βέβαια, και σε άλλα κεφάλαια του σολωμικού κειμένου (έτσι, π.χ., μεταξύ άλλων και στο κεφ. III του Α' σταδίου επεξεργασίας, εδ. 37-38 =κεφ. <22> του Β' σταδίου επεξεργασίας, εδ. 24-25).⁷ Με την ευκαιρία, θα ήθελα να σημειώσω πως, εδώ, *τριπίθαμο πουρίκι* (=μπουρίκι) δεν σημαίνει «μπρίκι», «καφεδόμπρικο», «μπρίκι του καφέ» μεγέθους τριών πιθαμών,⁸ ούτε, φυσικά, τριπίθαμο «σκευός κυλινδρικό» σαν το «μπουρίκι»⁹ —πράγματα που θα αποτελούσαν εντελώς περιεργές και, κυρίως, ανενεργές μεταφορές—, αλλά «παραγέμισμα/φούσκωμα μαξιλαριών ή στρωμάτων με άχυρο, μαλλί κτλ., “μπόγος”» (από ιταλ. *buricco/boricco*) μεγέθους τριών πιθαμών, κάτι που δίνει εντελώς ταιριαστή εικόνα της αφύσικα κοντόχοντρης Γυναίκας, και είναι σύμφωνο τόσο με την αρχική παρουσίασή της όσο και με τους σωματικούς κοινούς τόπους όλων σχεδόν των παράλληλων κειμένων που προαναφέραμε.

2. Η «διδασκτική» όσο και προρομαντική, σε κάποιες εικόνες σαν κι αυτήν, ατμόσφαιρα της Αληθούς Ιστορίας ενισχύεται, λίγα χρόνια αργότερα, με την πρώτη έντυπη νεοελληνική μετάφραση του «πεζού ποιήματος» Ο πρώτος ναύτης του γερμανο-ελβετού συγγραφέα S. Gessner από τον χιώτη σύντροφο του Ρήγα Βελεστινλή Αντώνιο Κορωνιό (1797, ²1815· ακολούθησε και λογιότερη έντυπη μετάφραση, του Π. Ν. Δάρβαρη, 1819).¹⁰

Αρκεί, νομίζω, και μόνο μια αποσπασματική παράθεση των ονειρικών συλλήψεων («προλήψεων»/προδρομικών περιγραφών) του ανώνυμου πρωταγωνιστή, και μελλοντικού «εθελούσιου ναυτικού» στο «πεζό ποίημα» του Gessner, για να δείξει τα πολλά σημεία επαφής του κειμένου αυτού με την αφηγηματική εικονοπλασία των «ονειρικών»/οραματικών (και πραγματικών) εμπειριών του ανώνυμου πρωταγωνιστή, και «ακούσιου ναυαγού και κολυμβητή» στον σολωμικό Κρητικό (1833 κ.ε.), αλλά και με εικαστικές αποικυσταλώσεις αρκετών άλλων συνθέσεων του Σολωμού, παλαιότερων και μεταγενέστερων του Κρητικού, όπου εμφανίζονται «αγνώριστες», ανώνυμες, αλληγορικές ή επώνυμες, ιδανικές γυναικείες μορφές:¹¹

Τούτη η ιστορία ετυπώθη βαθύτατα εις την καρδίαν του νέου. Εξ εκείνου του καιρού επήγαινε συνεχώς εις το περιγιάλι και εσυλλογίζετο με θαυμασμόν την τύχην και κατάστασιν των εγκατοίκων εκείνου του νησιού. Μίαν ημέραν τον άρπαξεν ένας γλυκύς και μαλακός ύπνος εις τον ήχον των κυμάτων. [...] Βαθιά μέσα από τον ίσκιον ήρχετο με αργόν περιπάτημα και εις βαθείαν συλλογήν μία κόρη, στολισμένη με όλα τα ελκυστικά κάλλη, λιγνή και ολίγον σκυμμένη, επρόβαινε με απερίεργον και ατέχνευτον ωραιότητα. Τα ξανά μαλλιά της εξαπλώνοντο μέρος επάνω εις τες πλάτες της, καθώς

γάλα επάνω εις το λαμπρόν και άσπρον μάρμαρον, και μέρος ήτον αμελώς κομποδεμέ-
να με μίαν φούνταν μερσινιας επάνω εις το κεφάλι της. Μία ελκυστική ωχροτής εσκέ-
παζε το εύμορφον πρόσωπόν της, καθώς ρόδα μαραινόμενα εις ένα παρθενικόν στήθος,
και πυρώδης πόθος εφθίνετο εις τα μεγάλα γαλανά μάτια της. Τοιαύτη ούσα, επεριήρ-
χετο χωρίς να προσέχει παντελώς εις τους γλυκείς ζεφύρους οπού έπαίζον μαζί της, και
εις τα ωραιότατα άνθη οπού, χαδεύοντάς την, εκλίνοντο περί τους πόδας της και ερέ-
θιζον με τερπνότεατες ευωδίες την προσοχήν της, ούτε τους γλυκυτάτους καρπούς οπού
με πολυειδή λάμψην εκατέρωθεν από τα σείόμενα κλαδιά τής ένευον. Τοιαύτη ούσα,
επλησίασεν εις το χείλος της θαλάσσης, εκοίταζε λυπηρώς το γαλανόν απόστημα έως
την άντικρυς όχθην, ύψωσε προς τον ουρανόν τους λευκούς της βραχιόνιας και εφαινετο
να προσδέεται βοήθειαν. Είτα τον εφάνη πως επέταξεν επάνω εις την θάλασσαν και
έδραμε ταχέως, διά να την βοηθήσει. Ο Έρωτας τον υπεδέχθη εκεί εις την εσκιασμέ-
νην όχθην και τον έφερε την περικαλλή κόρην εις τας τρεμούσας αγκάλας του. [...] Του
κοιμωμένου η καρδια εκτύπησε, τα μάγουλά του επυρώθησαν και οι βραχιόνες του
περιέπτυσαν τον υποχωρούντα αέρα: τότε εξύπνησε. Πολλήν ωραν εκείτετο εις εκστα-
τικήν αγαλλίασιν. «Ω θεοί,» εφώναζε με τρέμοντα χείλη «πού ευρίσκομαι; Πώς;
Έφυγεν, επέταξεν από τας αγκάλας μου; Αχ, εδώ εις την όχθην κείτομαι! Εκεί, εκεί
μακράν είναι το νησί! Ένα όνειρον, αχ, ένα όνειρον με ηπάτησε διά παντός, με έκαμε διά
παντός δυστυχή, το αισθάνομαι πολλά καλά!...».

[...] Μάλιστα την νύκτα, εις το φως της σελήνης, όταν εβασίλευε βαθεία σιωπή
παντού εις όλον τον τόπον, και μόνον η θάλασσα εψιθύριζε, τότε εστέκετο εις το ακρό-
τατον χείλος της όχθης και ηχροάζετο, μήπως και ακούσει τίποτε τόνους από το νησί.
Πολλάκις τον εφαινετο να ακούει παράπονα ή τόνους μιάς ηδονικής φωνής: επειδή
πόσον συχνά απατά η εκκεκαυμένη φαντασία τας ευχάς και επιθυμίας των ερώντων!
Πολλάκις εφώναζε, και τον εφαινετο ότι ήκουεν απόκρισην από βαθείαν απόστασιν: και
άλλοτε εθαρούσεν ότι βλέπει φως ή λάμψην πυρός από το νησί, όταν εις το όπισθεν του
μέρος κανένα άστρον εξύριζε τον ορίζοντα. [...] «[...] Ω άνεμοι, αχ, να είχα τα πτερά
σας! Ω άνεμοι, σπεύσατε, πετάξτε προς εκείνην την όχθην και ειπέτε την ότι και εγώ
ο ταλαίπωρος μαραινόμεν εδώ εις τούτην! Αλλά πού είναι ο λογισμός μου; Άθλιος εγώ!
Τι αγαπώ; Ένα όνειρον, ένα μάταιον όνειρον! Εδώ εκοιμούμουν, και η φαντασία μοι
έπλασε μίαν εικόνα έμπροσθέν μου, αληθινά ωραιότεραν, πολλά ωραιότεραν από όσας
είδα έως τώρα. Εξύπνησα, πλην, ω θεοί, δεν εξηφανίσθη ωσαν ένα όνειρον! Βαθιά, ανε-
ξάλειπτον στέκει εις την φαντασίαν μου και εξουσιάζει όλην μου την ψυχήν: και με όλον
τούτο είναι όνειρον, μία σκιά, οπού ίσως δεν υπάρχει πουθενά εις τον κόσμον. Αυτό
αγαπώ, αυτό με καταδιώκει εις όλας τας εργασίας μου: όπου και αν υπάγω, περιπατεί
εις το πλευρόν μου, τρέφει εις την καρδίαν μου μίαν διηνεκή φλόγα και τούτα τα φαντα-
στά βάσανα και με σύρει βιαίως προς εκείνην την όχθην. [...]».

Αλλ' εις μάτην εκαταπολεμούσε τον θαυμάσιον έρωτα, εις μάτην έγινεν η απόφασίς
του να αποφύγει το περιγιάλι. Εις την πλέον ηδυτάτην εργασίαν, επετούσε πάντοτε η
εικόνα εμπρός εις το μέτωπόν του, πάντοτε τον εφαινετο ωσαν να τον έσυρνε μία θεό-
της αοράτως προς τον αιγιαλόν. «Ω θεοί,» έλεγε «θα με βασανίζει εις μάτην αιωνίως
τούτος ο έρωτας, και θα γεμίζει μία σκιερά εικόνα με απελπισμένα μαρτύρια τας νεα-
νικας ημέρας μου; Αλλά τούτο δεν είναι όνειρον, καθώς συνηθίζει να δίδει η ενθουσιώσα
φαντασία. Εις ταύτην την ιδέαν της ωραιότητος δεν ανυψώθη πώποτε η φαντασία μου,
αυτή υπερβαίνει ασυγκρίτως κάθε ωραιότητα οπού είδον έως τώρα τα μάτια μου. Τούτο
δεν δύναται να το κάμει μόνη η φαντασία ούτε εις το όνειρον: βέβαια κανένας θεός θέλει

μοι έδωσαν αυτό το όνειρον. [...] Αληθινά οι θεοί έδωσαν εις τον άνθρωπον υψηλούς και τολμηρούς στοχασμούς και εφευρετικών νουν και τον αφήνουν κύριον να εξεργάσει και να γυμνάσει τας ευγενικάς δυνάμεις της ψυχής του προς τον ίδιον του καλόν. Αλλ' ω θεοί, ποίος νους ανθρώπινος δύναται να με διδάξει να περιπατήσω επάνω εις τα κύματα της θαλάσσης ή να κολυμβήσω ακινδύνως, ωσάν η θαλασσινή πάπια, διά των υδάτων;...».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για πολλά από τα ζητήματα αυτά η μονογραφία του L. Coutelle, *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*, Αθήνα, «Ερμής», 1977, εξακολουθεί να είναι αξιόπεραστη για την υπόλοιπη σολωμική βιβλιογραφία ως το 1997 βλ. τον επιλεκτικό σχολιασμό μου στον τόμο *Εισαγωγή στην ποίηση του Σολωμού. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999, σσ.465-508.
2. Δυστυχώς, η ελπιδοφόρα –για την εποχή στην οποία δημοσιεύτηκε– διδακτορική διατριβή του Ε. Κ. Χατζηριμακουμή, *Νεοελληνικάι πηγαί του Σολωμού. Κρητική λογοτεχνία, Δημιόδη μεσαιωνικά κείμενα, Δημοτική ποίηση*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1968, δεν προχωράει ούτε στη λογότερη κρητική και κρητογενή γραμματεία των μέσων του 17ου αι. κ.ε., ούτε και στην «προσωπική» γραμματεία του 18ου και των αρχών του 19ου αι. Για ορισμένες πρώτες παρατηρήσεις στο θέμα βλ. το άρθρο μου «Ο Σολωμός και η προσολωμική νεοελληνική λογοτεχνία: Προτάσεις για έρευνα», στον τόμο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για το σολωμικό έργο...*, Ζάκυνθος, Σύλλογος Δασκάλων και Νηπιαγωγών Ζακύνθου “Διονύσιος Σολωμός”, 1991, σσ. 17-32.
3. Βλ., π.χ., Γ. Π. Σαββίδης, «[Εισήγηση] σε μια νέα ανάγνωση της “Γυναίκας της Ζάκυνθος”», *Καστανόχωμα*, 1979-1989. Πενήντα πέντε μικρά δοκίμια, εγκώμια, εισηγήσεις, βιβλιοκρισίες, μαχητικές επιστολές κ.ά., Αθήνα, Καστανιώτης, 1989, σσ. 66-74· Γ. Κεχαγιόγλου, «Ο Σολωμός και η προσολωμική νεοελληνική λογοτεχνία...», ό.π., σσ. 25-27· Ε. Τσαντσάνογλου (επιμ.), *Διονύσιος Σολωμός, Η Γυναίκα της Ζάκυνθος. Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου, εγκάτοικου εις Ξωκλήσι Ζακύνθου*, Αθήνα, «Ωκεανίδα», 1993, σσ. 13-14.
4. Πρόσφατη φωτομηχανική ανατύπ.: [Αθήνα,] Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1998. Για φιλολογικές αποκαταστάσεις του κειμένου, σύντομο σχολιασμό και βιβλιογραφία βλ. τις πρόσφατες ανθολογίες μου *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας...*, τ. Β'2: *15ος αιώνας-1830*, Αθήνα, Σοκόλης, 1999, σσ. 46-65, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός Γραπτός Νεοελληνικός Λόγος*, Βιβλίο δεύτερο: *Από τη γαλλική επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2000, σσ. 777-786.
5. Για το απόσπασμα της *Αληθούς Ιστορίας* βλ. παραπάνω, φωτομηχ. ανατύπ., σσ. 25-26· για το (κύριο παράλληλο) της *Γυναίκας της Ζάκυνθος* βλ. Α. Πολίτης - Ε. Τσαντσάνογλου (επιμ.), *Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα*, Ενότητα 5: *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος...*, τεύχ. Β', 6' έκδ. αναθεωρημένη, Αθήνα, Α.Π.Θ./Μ.Ι.Ε.Τ./Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 1998, σσ. 264-267· Ε. Τσαντσάνογλου (επιμ.), *Διονύσιος Σολωμού, Η Γυναίκα της Ζάκυνθος. Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου, εγκάτοικου εις Ξωκλήσι Ζακύνθου*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1991, σσ. 32-34, και *Διονύσιος Σολωμός, Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, ό.π., σσ. 37-38.
6. Βλ. φωτομηχ. ανατύπ., ό.π., σσ. 27-29.
7. Βλ. Α. Πολίτης - Ε. Τσαντσάνογλου (επιμ.), *Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα*, ό.π., σημ. 5, σ. 276· Ε. Τσαντσάνογλου (επιμ.), *Διονύσιος Σολωμού, Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, ό.π., σημ. 5, σσ. 11, 40-41, και *Διονύσιος Σολωμός, Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, ό.π., σημ. 3, σ. 50.
8. Βλ., πρόχειρα, Α. Πολίτης (επιμ.), *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*, τ. 2, Παράρτημα, Αθήνα, «Ίκαρος», 1960, σ. 160, λ. *μπουρίκι*· Ε. Τσαντσάνογλου (επιμ.), *Διονύσιος Σολωμού, Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, ό.π., σημ. 5, σσ. 14, 93, 198, λ. *μπουρίκι*, και *Διονύσιος Σολωμός, Η Γυναίκα της Ζάκυνθος...*, ό.π., σημ. 3, σσ. 14, 89, λ. *μπουρίκι*· I. Di Salvo (επιμ.), *Dionisios Solomòs, Visione di Dionisio. La Donna di Zante*, Palermo, «L'epos», 1995, σσ. 22, 71-72.

9. Βλ. Στ. Αλεξίου (επιμ.), *Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά*, Αθήνα, «Στιγμή», 1994, σ. 627, λ. μπουρίκι.

10. Είναι παράδοξο το γεγονός πως ο κατεξοχήν ερευνητής των ελληνικών «τυχών» του γερμανόγλωσσου συγγραφέα και τόσο πολυμαθής και προσεκτικός μελετητής του Διαφωτισμού, του Σολωμού και του ρομαντισμού, Γ. Βελουδής («Η παρουσία του Salomon Gessner στη λογοτεχνία του ελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερασιστής* 11, 1974 [=1980: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*], σσ. 17-40, ιδ. 39-40, όχι μόνον αποσύνδεσε τον Πρώτο αυτόν από τον προρομαντισμό και τον ρομαντισμό, αλλά διάστηκε να συμπεράνει πως «ο Gessner απουσιάζει ολοκληρωτικά από τον ελληνικό χώρο στα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού (1830-1880)».

11. Για τη μετάφραση του Κορωνιού βλ. Α. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος*, τ. 1, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, 1968, σσ. 403-425· για τα αποσπάσματα πρβ. και την *Πεζογραφική Ανθολογία μου*, ό.π., σμ. 4, σσ. 894-900.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

80

Προσημείωση στη σχέση Σολωμοῦ - Σικελιανοῦ

Θά ἐνδιέφερε, πρὶν ἀπὸ τῆ συνήθη ἔρευνα τῶν ἐπιδράσεων, νά ἐξετασθεῖ ἓνα οὐσιώδες πρόβλημα στὴ σχέση Σολωμοῦ - Σικελιανοῦ: ὁ λόγος τῆς κοινῆς ἀναφορᾶς τους στὴ στοχαστικὴ φιλοσοφία, μὲ ὅλες τὶς διαφορὲς στὶς διαδικασίες καὶ στὰ ἔργα τῆς ἀναφορᾶς ἢ τῆς ἀναγωγῆς αὐτῆς. Νά ἐξεταστεῖ, μὲ ἄλλα λόγια, ὁ διαφοροτικὸς βρασμὸς τοῦ ὑποκείμενου μυστικισμοῦ τους.

Καὶ συγκεκριμένα, γιὰ ἀναγωγή θά πρέπει νά μιλοῦμε στὴν περίπτωση τοῦ Σολωμοῦ: γιὰ ἀναγωγή ἐνιαία καὶ ἀδιαφανῆ τοῦ ἀφομοιωμένου ἐγελιανισμοῦ του, ἔτσι ὥστε νά μὴ φαίνεται παρὰ σέ ἔκτακτα ἀποσπάσματα «μουσικά» ἢ μεταποίησι καὶ ἢ λυρικὴ κατεργασία τοῦ ὕλικου, ἀπὸ τοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» ὡς τὸ «Carmen Seculare». Ἐνῶ μὲ ἀναφορὲς πολυσυλλεκτικὲς καὶ ἐμφανέστατες δουλεύει ὁ Σικελιανός: μὲ ἀναφορὲς διάσπαρτες σέ κείμενα τοῦ Ὀρφισμοῦ, τῶν Γνωστικῶν (ἀκόμη καὶ τοῦ Ἰνδοϊσμοῦ) ποὺ περιγράφονται «ρητορικά» στὴν ποίηση τῆς μέσης καὶ τῆς τελευταίας περιόδου του, π.χ. ἀπὸ τὴν «Ἱερά ὁδὸ» ὡς τὸ «Μέγιστο μάθημα», τὴ «Μελέτη θανάτου» καὶ τὸ «Πνευματικὸ ἐμβατήριον». Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ δύο ποιητικὲς - καὶ οἱ δύο φιλοσοφικῆς ἀφετερίας καὶ προθέσεων, ἀλλὰ ἐφαρμοσμένες διαφορετικὰ καὶ μὲ ἄλλης τάξης ἐπιτεύγματα ἀπὸ τὶς χωριστὲς αὐτὲς μονάδες λυρισμοῦ.

Ἀπὸ τῆ διακλαδισμένη αὐτὴ ἰδεαλιστικὴ ἀφετερία θά ἔπρεπε λοιπὸν νά ἀρχίσει ἡ σπουδὴ καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ προβλήματος τῆς σχέσης τους. Γιὰ νά ἀκολουθήσει ἡ σπουδὴ τῆς ὑπάλλληλης αἰσθητικῆς συνάρτησής τους, κατὰ τὴν ὁποία, λ.χ., ὁ καθαρὸς ἰδανισμὸς τοῦ λογισμοῦ τοῦ Σολωμοῦ (μὲ τοὺς δεκαπεντασύλλαβους τοῦ «Κρητικοῦ») τροφοδότησε τὴν καθαρὴ ποίηση τοῦ λυρικοῦ Σικελιανοῦ («Μήτηρ Θεοῦ»).

Γιάννης Δάλλας

Αθησαύριστη βιογραφία του Πάνου Δ. Ηλιόπουλου

Ανασκαλεύοντας τα παλαιότερα ελληνικά βιβλία της Βοδλείανης Βιβλιοθήκης¹, έφτασε στα χέρια-μου ένας μικρός σύμμικτος τόμος δύο ανατύπων από ένα περιοδικό με τον τίτλο *Panstenografikon*, με ενδείξεις τόμου και τεύχους, αλλά δίχως τόπο έκδοσης ούτε χρονολόγηση. Το περιοδικό πάντως, σύμφωνα με τις βιβλιοθηκονομικές πληροφορίες της Βοδλείανης κυκλοφορούσε από το 1869 έως το 1874. Τα ανάτυπα έχουν δική-τους σελίδα τίτλου το καθένα: το πρώτο, που μας ενδιαφέρει, με την επιγραφή: *Πρακτική στενογραφία / Πάνου Ηλιοπούλου. / 1853. / Υπό Ι. Μίνδλερ / Εν Αθήναις*, και καλύπτει τις σελίδες 159-166 του τ. Ι, τχ. 2· στις σελ. 161-163 παρατίθεται μια σύντομη βιογραφία του Πάνου Ηλιόπουλου (αυτή που αναδημοσιεύεται αυτούσια παρακάτω), και η οποία μπορεί φαντάζομαι να αποδοθεί στον Ιωάννη Μίνδλερ, συντάκτη του όλου άρθρου. Το δεύτερο μέρος του άρθρου φέρει τον τίτλο: «6'. Συνοπτική έκθεσις της μεθόδου», και καλύπτει τις σελίδες 163-166· ακολουθεί ένα πανομοιότυπο με στενογραφικά σημεία. Το δεύτερο ανάτυπο, πάλι χωρίς χρονολογία, προέρχεται από τον ίδιο τόμο, αλλά από το τχ. 3, και καλύπτει τις σελίδες 305-336, συν τέσσερα πανομοιότυπα. Τίτλος του δεύτερου ανάτυπου «Ελληνική στενογραφία Ιωσήφ Μίνδλερ υπό Ιωάννου Μίνδλερ», και στις σελ. 307-314 συναντάμε μια βιογραφία του Ιωσήφ Μίνδλερ υπογραμμένη από τον Αντώνη Μηλιαράκη².

Οι γνώσεις-μας για τα βιογραφικά του Πάνου Δ. Ηλιόπουλου είναι, όπως και για τους περισσότερους μυθιστοριογράφους του 19^{ου} αιώνα, περίπου ανύπαρκτες: σε άλλο-μου δημοσίευμα έχω υποστηρίξει ότι ετούτη η έλλειψη συνιστά, από μιαν οπτική γωνία, σημαντικό τεκμήριον³. Θεωρώ χαρακτηριστικό πως και σε αυτήν την περίπτωση, ο Ηλιόπουλος βιογραφείται όχι λόγω των λογοτεχνικών-του επιδόσεων, παρά για μιαν άλλη δημόσια δραστηριότητά-του. Οπωσδήποτε οι πληροφορίες που παρέχονται μας είναι ευπρόσδεκτες.

[Διατηρώ την ορθογραφία (συνδέοντας όμως με ενωτικό τις εγκλινόμενες λέξεις) και τη στίξη του πρωτοτύπου, καθώς και την υπογεγραμμένη των καταλήξεων, χωρίς να διατηρώ, για πρακτικούς λόγους το πολυτονικό. Αν και δεν πιστεύω ότι η σχολαστική μεταφορά των ορθογραφικών συνηθειών έχει, στις περισσότερες περιπτώσεις, ειδική χρησιμότητα, εδώ την κρατάω, επειδή η καθαρεύουσα είναι έντονη, και το παράθεμα προέρχεται από μη ελληνικό περιοδικό.]

α'. Ιστορία της στενογραφίας και βιογραφία του συγγραφέως

Ο συγγραφέας του συστήματος τούτου εγεννήθη κατά μήνα Σεπτέμβριον του έτους 1831 εν Ναυπλία τη τότε πρωτεύουση του βασιλείου της Ελλάδος. Μετατεθείσης της έδρας της κυβερνήσεως μετά-τινα έτη εις Αθήνας, ηκολούθησε τους εαυτού γονείς μεταβαίνοντας εκεί, όπου το πρώτον εξεπαιδεύθη. Εν τω γυμνασίω, εις το οποίον εισήλθεν εν έτει 1845, ηναγκάζοντο οι μαθηταί, ένεκα της ελλείψεως διδακτικών βιβλίων, να καταγράφωσι τας παραδόσεις του καθηγητού της ιστορίας. Κατά την περίοδον ταύτην η επιθυμία να έχη, ακριβεστέρας σημειώσεις των συμμαθητών-του εγέννησεν εν τω νέω Ηλιοπούλω την ιδέαν, να σχηματίση διά διαφόρων συγκοπών, παραλείψεων και αυθαιρέτων συμβόλων είδος-τι στενογραφίας, εκ της οποίας μεγάλως ωφελήθη αυτός-τε και οι συμμαθηταί αυτού. Τούτο το άνευ συστήματος σύστημα συνίστατο εις την παράλει-

φιν των άρθρων, αντωνυμιών-τινων, διαφόρων χρόνων των βοηθητικών ρημάτων είναι και έχειν, των καταλήξεων των ουσιαστικών, και εις αυθαίρετα σύμβολα διά τας συνεχώς απαντωμένας λέξεις. [Ιδέ πίνακα αρ. 1.] Έχει δε-τινα ομοιότητα προς τα Τυρονικά σύμβολα, ήτοι την αρχαίαν Ρωμαϊκήν σιγλογραφίαν.

Περαίωσας ο Ηλιόπουλος τας γυμνασιακάς αυτού σπουδάς ηναγκάσθη μετ' ού πολύ, επελθόντος του θανάτου του πατρός αυτού, υπαλλήλου όντος, ν' ασχοληθή προς επάρκειαν των προς βίον εις την μετάφρασιν ύλης διά το τότε εκδιδόμενον περιοδικόν σύγγραμμα «Ευτέρπη», ότε ταχέως ελησμόνησε τα προτέρας στενογραφικάς αυτού εργασίας.

Εν έτει 1852 εύρε δύο Γαλλικάς συγγραφάς περί στενογραφίας «La Sténographie simplifiée, ou l'art d'écrire aussi vite etc. Par M. Marmet. Paris 1828» και «Cours théorique et pratique de Sténographie, précédé d'un essai sur l'histoire de l'art, par A. Fosse. Paris 1829», αίτινες τω ανέμνησαν των προτέρων αυτού στενογραφικών ασχολιών. Εμελέτησε δε τούτας επιμελώς, αποφασίσας, να δημιουργήση ίδιον σύστημα διά την ελληνικήν γλώσσαν. Αλλά ταχέως ηνόησε ότι αμφοτέρα τα συστήματα δεν συνήρμωζον το βραχύ μετά του ταχέος, και ότι καθόσον αφορά, την σαφήνειαν των σημειώσεων, μικρά-τις παραδρομή της χειρός του γράφοντος καθίστα ακατάληπτα τα γραφόμενα. Μετ' ολίγον εύρεν εν τω βιβλιοπωλείω του Γερμανού Ναστ εν Αθήναις ετέρα Γαλλικήν συγγραφήν «Système complet de Sténographie, ou l'art etc. Par N. Senocq, sur les véritables bases de l'écriture ordinaire etc. 7e édition. Paris 1842» βραβευθείσα διά της Médaille d'honneur. Επ' αυτού λοιπόν του συστήματος εθεμελίωσε την Ελληνικήν αυτού στενογραφίαν, παραλαβών όμως εκ των προτέρων αυτού εργασιών ό τι ηδύνατο.

Τον Φεβρουάριον του έτους 1853 εξεδόθη το εγχειρίδιόν-του της πρακτικής στενογραφίας, κατά το οποίον εξεπαίδευσε και-τινας μαθητάς, οίτινες κατέγραφον τας εν τω πανεπιστημίω παραδόσεις. Η Ελληνική βουλή, η οποία τον συνέδραμε εις την έκδοσιν του έργου-του, νοήσασα αμέσως την της στενογραφίας χρησιμότητα, έκαμε τω υπουργώ της δημοσίας εκπαιδεύσεως υπέρ αυτού σύστημα, ίνα τω δοθώσι τα μέσα προς τελειοποιήσιν αυτής της τέχνης, αλλ' ο υπουργός δεν εξετέλεσε την επιθυμίαν της βουλής. Ολίγον καιρόν μετέπειτα ήλθεν εκ Γερμανίας εις Ελλάδα ο Κ. Μίνδλερ, ο οποίος είχαν εφαρμόσει το σύστημα του Γαβελσθέργερ εις την Ελληνικήν, και δους δείγματα ικανά της τέχνης-του διωρίσθη καθηγητής της στενογραφίας εν τω πολυτεχνικώ σχολείω, ότε έπεσε κατ' ολίγον εις λήθην το σύστημα του Ηλιοπούλου.

Μετά την έκδοσιν του περί στενογραφίας έργου εξηκολούθησεν ο Ηλιόπουλος τας διακοποιέσας πανεπιστημιακάς σπουδάς εν τοις μαθήμασι της φιλοσοφικής σχολής, τας οποίας επεραίωσεν εν έτει 1858.

Μαθητής ών του γυμνασίου συνέθεσεν ο Ηλιόπουλος τας «Ψάλμωδιάς», 24 λυρικά ποιήματα τυπωθέντα το 1846. Κατά το 1850 δε ετύπωσε την «Πολυξένην», μυθιστόρημα φιλοσοφικόν, και μετά τρία έτη έτερον μυθιστόρημα «Η αιματωμένη λίμνη».

Μετά την περαίωσιν των πανεπιστημιακών σπουδών εγένετο εκδότης περιοδικού εβδομαδιαίου φύλλου «εφημερίς της κυριακής», εν ώ πρωτότυπά-τινα διηγημάτια εδημοσίευσε περιγράφοντα ήθη Ανατολικά και ιδίως Ελληνικά. Διορισθείς δε καθηγητής εις το παρθεναγωγείον εν Σύρω παρεχώρησε την κυριότητα του περιοδικού εις άλλον. Μετ' ολίγον όμως ανεχώρησεν εις Λονδίον προσκληθείς ως συνεργάτης του εκεί Ελληνιστί εκδιδόμενου Βρετανικού Αστέρος. Αλλά μετά εξάμηνον απουσίαν επέστρεφεν εις Ελλάδα, όπου έκτοτε κατείχε την θέσιν καθηγητού γυμνασίου, ότε συνέγραψε ψυχολογίαν, εις την εκτύπωσιν της οποίας νυν καταγίνεται.

Κάποια λεπτομερειακά σχόλια, πρώτα: ο πίνακας αρ. 1 που αναφέρεται μέσα σε αγκύλες είναι το πανομοιότυπο μετά τη σελ. 166· δεν τον αναπαράγω εδώ. Τα «Τυρονικά σύμβολα» είναι τα πρώτα γνωστά στενογραφικά σημάδια· ονομάστηκαν έτσι από τον λατίνο Τύριωνα, απελεύθερο που ανήκε στον πατέρα του Κικέρωνα – και είναι πληροφορία που παρατίθεται σε όλες τις εγκυκλοπαίδειες (και σιγλογραφία είναι βέβαια η γραφή με σίγλα). Εξίσου γνωστό πρόσωπο είναι και ο γερμανός Gabelsberger, εισηγητής διαδομένου στενογραφικού συστήματος. Ο Κ[ύριος] Μίνδλερ είναι ο Ιωσήφ· βλ. εδώ τη σημ. 1, και ο Ιωάννης, που υπογράφει το ανάτυπο, είναι ένας από τους έξι γιούς-του. Στο μέσο της δεύτερης παραγράφου: «προς επάρκειαν των προς βίον», το πρωτότυπο έχει: *επάρκειαν προχώρησα στη διόρθωση*, και επειδή η λέξη είναι αμάρτυρη, και επειδή το αρκτικό έψιλον φέρει πνεύμα, άρα ο τυπογράφος δεν είδε δίφθογγο.

Πότε ακριβώς δημοσιεύτηκε το άρθρο δεν το ξέρουμε. Το πιθανότερο πάντως είναι να γράφτηκε το 1868, προτού ακόμη πεθάνει ο Μίνδλερ, εφόσον αναφέρεται ως «κύριος», και η «ψυχολογία, εις την εκτύπωσιν της οποίας νυν καταγίνεται» ο Ηλιόπουλος τυπώθηκε στα 1869, όπως θα δούμε.

Από τα βιογραφικά στοιχεία που αναφέρονται, γνωρίζαμε μονάχα τη συμμετοχή του Ηλιόπουλου στην *Ευτέρπη* και τα τρία λογοτεχνικά-του έργα⁴, καθώς και τη στενογραφική-του εργασία⁵. Πολύτιμο μας είναι το έτος γεννήσεως, αλλά ο τόπος, το Ναύπλιο, δημιουργεί απορίες: στα ποιήματα που τυπώνει ως μαθητής, ο Ηλιόπουλος δηλώνει τόπο καταγωγής, με έμφαση, την Τρίπολη, *Ψάλμωδια Πάνου Ηλιοπούλου, Τριπολίτου*, ένδειξη που όμως δεν επαναλαμβάνεται στα υπόλοιπα έργα-του. Ίσως να ήταν η γενέτειρα του πατέρα-του· πάντως δεν συνάντησα κανέναν επώνυμο Δ. Ηλιόπουλο στα βιογραφικά και τοπικά βοηθήματα που έλεγξα⁶.

Η *Εφημερίς της Κυριακής* απογράφεται από τον Δ. Σ. Γκίνη (*Κατάλογος ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών*, Αθήνα 21967) για το έτος 1859, όπως επίσης και από την Σ. Α. Κουμανούδη («Ελληνική περιοδική δημοσιογραφία», *Οικονομική επιθεώρησης*, 3, τχ. 32, Οκτ. 1875, 350) αλλά δεν την εντόπισα στον έντυπο κατάλογο της βιβλιοθήκης της Βουλής του Παν. Φ. Χριστόπουλου. Όσο για τη συνεργασία του Ηλιόπουλου με τον *Βρετανικό αστέρα*, η δειγματοληπτική αναδίφηση των τόμων του 1860 και 1861 δεν έφερε στην επιφάνεια τίποτε (άλλωστε είναι ελάχιστα οι ενυπόγραφες είτε με αρχικιώνυμα συνεργασίες, και η λογοτεχνία απουσιάζει σχεδόν ολότελα)⁷, ενώ ούτε για την σύντομη, προφανώς, παρουσία-του στο Παρθεναγωγείο της Ερμούπολης έτυχε να εντοπίσω κάτι πιο συγκεκριμένο στα τοπικά εγχειρίδια – υπάρχει όμως το Δημοτικό Αρχείο που δεν το διερεύνησα⁸.

Τα υπόλοιπα βιογραφικά στοιχεία που γνωρίζουμε για τον Ηλιόπουλο είναι εξαιρετικά πενιχρά. Όπως είπαμε, οι γενικές εγκυκλοπαίδειες δεν τον μνημονεύουν⁹, και δεν νομίζω ότι πρέπει να είναι το ίδιο πρόσωπο με έναν Π. Ηλιόπουλο, ανώτερο υπάλληλο του Υπουργείου οικονομικών στα 1854-55¹⁰. Από τον κατάλογο της Πόπης Πολέμη διαπιστώνουμε ότι το 1868 δοκίμασε την τύχη-του ως τυπογράφος, αλλά η επιχείρηση δεν πρέπει να ευοδώθηκε¹¹, μιας και άλλη έκδοση του τυπογραφείου δεν μας είναι γνωστή, τουλάχιστον βιβλιογραφικά. Επομένως ό,τι μπορούμε να προσθέσουμε είναι μία μετάφρασή-του γαλλικού μυθιστορήματος¹², και δύο ακόμη βιβλία: *Ψυχολογία ήτοι ψυχολογική ανθρωπολογία υπό Π. Δ. Ηλιοπούλου, εν Αθήναις 1869* και *Ραμπιέ, διήγημα Τουρκικόν υπό Π. Δ. Ηλιοπούλου, εν Αθήναις 1868*, τα

οποία τα είχε χαρίσει ο ίδιος στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη (και επομένως θα έπρεπε να βρίσκονται στην ΕΒΕ)¹³. είδαμε επίσης (σημ. 9) ότι μνημονεύεται και μια επανέκδοση της *Στενογραφίας*-του το 1887.

Υποθέτω ότι θα πρέπει να του προσγράψουμε και ένα ακόμη βιβλίο, *Ιστορία της διάρυγος του Ισθμού της Κορίνθου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1893, που επίσης συνάντησα στον κατάλογο της Γενναδείου. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, ο Π. Δ. Ηλιόπουλος διένυσε μιαν αρκετά τυπική σταδιοδρομία: δραστήριος και πολυπράγμων στα νιάτα-του, με τρία πεζογραφήματα αυτοτελώς εκδομένα, μία μετάφραση και κάποια σκόρπια αφηγήματα, ανήκει στους λίγους πολυγράφους του είδους. Καθώς όμως περνούν τα χρόνια, τα ενδιαφέροντά-του αλλάζουν· ήδη η Ψυχολογία σημειώνει ριζική στροφή, κι ακολουθούν εικοσιτέσσερα χρόνια σιωπής, κι ύστερα ένα τελειώς διαφορετικό έργο. Το ότι το διήγημα, και μάλιστα το ηθογραφικό, αναγεννάται σε αυτό ακριβώς το διάστημα, δεν φαίνεται να τον απασχολεί· τώρα είναι σοβαρός καθηγητής γυμνασίου. Το αρχικό ενδιαφέρον-του για την πεζογραφία μοιάζει έτσι περισσότερο σαν μια νεανική αναζήτηση της δόξας, κι όχι προϊόν καλλιτεχνικής παρόρμησης. Οπωσδήποτε αυτά είναι ατεκμηρίωτες υποθέσεις· άλλωστε μπορεί η *Ιστορία της διάρυγος του Ισθμού* να μην είναι δικό-του έργο, μπορεί επίσης να αγνοούμε άλλα δικά-του δημοσιεύματα, μπορεί τέλος και να πέθανε νωρίς (οπότε η επανέκδοση της *Στενογραφίας* του 1887 να είναι μεταθανάτια). Το μόνο βέβαιο είναι ότι τρεις από τους έξι πολυγραφότερους μυθιστοριογράφους της περιόδου 1830-1880 (οι άλλοι είναι ο Ράμφος, ο Στ. Ξένος, ο Ραγκαβής, ο Βουτυράς, ο Αμπελάς) δεν κρίθηκαν άξιοι από τους συγχρόνους-τους για μια υποτυπώδη, έστω, βιογραφία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ανάμεσα στους ποικίλους καταλόγους της Βοδλείανής βιβλιοθήκης συναντάμε και έναν δακτυλόγραφο τόμο με τον τίτλο *Uncorrected Greek Catalogue*, συνταγμένο στη δεκαετία του 1970 υποθέτω, όπου καταγράφονται κατά συγγραφέα όλα τα παλαιότερα του 1920 ελληνόγλωσσα έντυπα (αρχαίας, βυζαντινής και νεοελληνικής γραμματείας, καθώς και άλλα, γραμμένα στην ελληνική από φιλέλληνες). Το πολύτιμο αυτό βοήθημα (με πληθώρα λαθών κατά τη δακτυλογράφηση, είναι αλήθεια) περιλαμβάνει πάμπολλα κυπριακά βιβλία· χρωστώ την υπόδειξή-του στον Peter Mackridge. Μπόρεσα να εργαστώ με κάθε άνεση στη Βοδλείανή βιβλιοθήκη χάρη στη γεναιοδωρία της Hellenic Foundation του Λονδίνου.

2. Ο βαθαρός φιλέλληνας Ιωσήφ Μίνδλερ (1808-1868), εθελοντής στρατιώτης το 1832, έζησε πολλά χρόνια στην Ελλάδα, παντρεύτηκε ελληνίδα, και είναι ο βασικός εισηγητής της στενογραφικής μεθόδου στην Ελλάδα.

3. Αλέξης Πολίτης, «Αναζητώντας την πεζογραφία και τους πεζογράφους», Πρακτικά του Α' ευρωπαϊκού συνεδρίου Νεοελληνικών σπουδών, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση*, επιμ. Αστέριος Αργυρίου κ.ά., Α', Αθήνα 1999, 85-96.

4. Συναγωγή των συμβολών-του στην *Ευτέρπη* (κυρίως μεταφράσεις κειμένων και διηγημάτων από τα γαλλικά, αλλά και πρωτότυπες συμβολές) βλ. στο Κωστής Δανόπουλος και Λίτσα Χαζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, Θεσσαλονίκη 1997, 208-210. Για τα ποιήματα και τα δύο μυθιστορήματα βλ. ΓΜ*4486 (*Ψαλμοδία*, Αθ. 1846): 5274 (βλ. και Μαριέττα Σέρβου, «Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863», *Τετράδια Εργασίας Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε.*, 10, 1988, 446, αρ. *10), 5535 και διορθ. στον τ. Γ', 548-9 (*Πολυξένη*, Α'-Β', Αθ. 1850-51): τέλος *5973 (*Η*

αματωμένη λίμνη, Αθ. 1853). Η Αματωμένη Λίμνη είναι, όσο ξέρω, το μόνο-του έργο που έχει απασχολήσει την έρευνα, βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Θεωρία και άγνωστη ιστορία του μυθιστορηματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1992, 147-152, και Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην...*, Αθήνα 1995, 146-148.

5. ΓΜ 6079, χωρίς αστερίσκο, (*Πρακτική στενογραφία*, Αθ. Φεβρ. 1853), από τη βιβλιογραφία του Κουμανούδη· ωστόσο αντίτυπο υπάρχει στη Γεννάδειο, με επίσημα MGL 419 (λιθόγραφο, 29 σελ.). Μία σχετική αγγελία που είχε δημοσιευτεί στην *Ευτέρπη* τον Ιούνιο του 1852 οδήγησε τους συντάκτες του ευρετηρίου-της στην ταύτιση των αρχικών-νυμίων συνεργασιών-του στο περιοδικό, βλ. Κωστής Δανόπουλος και Λίτσα Χατζοπούλου, *ό.π.*, 124, πβ. και σελ. 25

6. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, Α'-Β' ₁₋₂.

7. Και στη λιγοστή βιβλιογραφία ή στο μικρό και διεσπαρμένο αρχείο του Στέφανου Ξένου δεν υπάρχει αναφορά στο όνομά-του, βλ. ιδίως Βικτωρία Χατζηγεωργίου Χασιώτη, «Τα κατάλοιπα του Στεφ. Ξένου», *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Θ.*, 20 (1980) 453-481.

8. Βλ. Χρήστος Λούκος και Πόπη Πολέμη, *Οδηγός Δημοτικού Αρχείου Ερμούπολης*, Αθήνα 1987, 79-80.

9. Εξάιρεση αποτελεί το λήμμα «Στενογραφία» της Μ.Ε.Ε. που υπογράφεται από τον Ι. Μ. Μίνδλερ, προφανώς εγγονό του Ιωσήφ και ανιψιό του Ιωάννη, συγγραφέα της βιογραφίας-μας: «Εν τη νεωτέρα ελληνική συντάξεν μέθοδον στενογραφίας επί τη βάσει των γαλλικών συστημάτων Ν. Σενό (Senocq) και Ιουλ. Λαφάγ (Lafaille) ο καθηγητής Π. Δ. Ηλιόπουλος, όστις το 1853 εξέδωκεν 'Εγχειρίδιον στενογραφίας ελληνικής' του οποίου και δευτέρα έκδοσις εγένετο κατά το 1887». Αντίθετα στο αντίστοιχο λήμμα του *Εγκυκλοπαιδικού λεξικού των Μπαρτ και Χιρστ*, Στ', Αθήνα 1889, ο Ηλιόπουλος δεν μνημονεύεται, μνημονεύεται όμως ο Ιωσήφ Μίνδλερ.

10. Βλ. δύο μονόφυλλα, το ένα βιβλιογραφημένο από την Έλλη Δρούλια-Μητράκου, *Τα μονόφυλλα του ΕΛΙΑ*, Αθήνα 1989, αρ. 246, και το άλλο στα *Τετράδια Εργασίας Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε.*, 10 (1988) 166 αρ. 162.

11. Στο τυπογραφείο του Π. Δ. Ηλιόπουλου τυπώθηκε ο πρώτος τόμος του *Συστήματος Ποινικής Δικονομίας* του Ν. Ι. Σαριπόλου, ενώ ο δεύτερος τόμος τυπώθηκε στο τυπογραφείο του Π. Α. Σακελλαρίου, βλ. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ*, Αθήνα 1990, λήμμα 549. (Σημειώνω πάντως ότι ο δεύτερος τόμος προηγήθηκε κατά μερικούς μήνες του πρώτου, βλ. το εξωφ. IV του Β', τόμου. Επίσης ότι και οι τόμοι Γ'-Δ' τυπώθηκαν σε τρίτο τυπογραφείο.) Υπάρχει βέβαια η πιθανότητα να μην είναι ο δικός-μας Ηλιόπουλος ο τυπογράφος, αλλά το θεωρώ μάλλον απίθανο· το ζήτημα πάντως δεν είναι λυμένο: ούτε η *Αυτοβιογραφία* του Ν. Ι. Σαριπόλου, ούτε η χειρόγραφη αγγελία για την έκδοση της *Ποινικής Δικονομίας* που βρέθηκε, χρονολογημένη όμως από το 1865, στο αρχείο-του (*Προσωπικόν αρχείον Νικολ. Ι. Σαριπόλου*, επιμ. Μ. Δ. Στασινόπουλος, Αθήνα 1963, 96-97) μας βοηθάνε. (Ούτε και ο πολυγραφημένος κατάλογος *Αρχείου Νικ. Ι. Σαριπόλου*, Αθήνα, Ε.Λ.Γ.Α., 1992 παρέχει διαφωτιστικά στοιχεία.)

12. ΓΜ*5078, *Τέσσαρες εναντίον ενός. Μυθιστόρημα του Κώσταντος Γουερούλτου. Εκ του Γαλλικού. Υπό Π. Δ. Ηλιόπουλου*, Αθήνα 1849, 8°, 80+4 σελ., πβ. και Σοφία Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880*, Αθήνα 1995, αρ. 113.

13. Βλ. *Λόγος εκφωνηθείς τη ΚΕ' Οκτωβρίου 1870... υπό του πρώην πρυτάνεως κ. Παύλου Καλλιγιά... παραδίδοντος Κ. Βουσάκη*, Αθήνα 1870, 136, πβ. και Σοφία Ντενίση, «Για τις αρχές της πεζογραφίας-μας», *Ο πολίτης*, τχ. 109 (3.12.1990) 62, αρ. 81 (= *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir W. Scott*, Αθήνα 1994, 304, αρ. 80. Στο πρώτο δημοσίευμα σημειώνεται ότι οι σελίδες είναι 31, και ότι δεν υπάρχει αυτοψία). Αντίτυπο της *Ψυχολογίας* συνάντησα στον πεντάτομο έντυπο κατάλογο της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Cincinnati· τη κυρία Κάλχη Καραδάκη, της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης, είχε την ευγένεια να αναδιφίσει για χάρη-μου τους προστιούς ηλεκτρονικούς καταλόγους των ελληνικών βιβλιοθηκών, με μηδενικά αποτελέσματα.

Αλέξης Πολίτης

Κωμειδύλλιο και ηθογραφία: νεότερα στοιχεία για την ιστορία των όρων

1. Ο Θόδωρος Χατζηπανταζής στην πολύτιμη μελέτη του για το νεοελληνικό κωμειδύλλιο σημειώνει ότι ο συγκεκριμένος όρος άρχισε να χρησιμοποιείται «τουλάχιστον από το 1876. Φαίνεται πως η λέξη επινοήθηκε από τους πρώιμους Ζακυνθινούς κωμειδύλλιογράφους κι έγινε ευρύτερα γνωστή μετά την έκδοση του έργου του Ιωάννη Τσακασιάνου «Τα γελιοία αποτελέσματα της ζηλοτυπίας (Ζάκυνθος 1876)», στο εξώφυλλο του οποίου υπάρχει με λατινικά στοιχεία γραμμένη η λέξη *vaudeville* και, ελληνικά, η ένδειξη «κωμειδύλλιον πρωτότυπον»¹. Από 'κει, σύμφωνα πάντα με τον Χατζηπανταζή, τον υιοθέτησαν και άρχισαν να τον χρησιμοποιούν και οι λόγιοι της Αθήνας.

Πρόσφατη έρευνα, όμως, που έκανα σε περιοδικά του 19ου αι. εντόπισε προγενέστερη εμφάνιση του όρου, τέσσερα χρόνια νωρίτερα, και διαφοροποίησε τα δεδομένα σχετικά με τον χώρο προέλευσής του. Συγκεκριμένα, ο όρος εμφανίζεται στο οικογενειακό φιλολογικό περιοδικό *Παρθενών* (περ. Α': Μαρτ. 1871- Δεκ. 1873, περ. Β': 17 Σεπτ. 1878-30 Σεπτ. 1879) τον Οκτώβριο του 1872, στη μετάφραση από τα γαλλικά μελέτης του μαρκήσιου *Queux de Saint-Hilaire* για το νεοελληνικό θέατρο και, ειδικότερα, στα αποσπάσματα που αναφέρονται στο βιβλίο του Άγγελου Βλάχου, *Κωμωδία* (1871)². Ο όρος εμφανίζεται τρεις φορές στο κείμενο και μ' αυτόν ο ανώνυμος μεταφραστής αποδίδει τον γαλλικό όρο *vaudeville*, τον οποίο και παραθέτει σε παρένθεση την πρώτη φορά. Η περίπτωση αυτή δεν ξέρουμε αν αποτελεί την πρώτη εμφάνιση του όρου κωμειδύλλιο στα νεοελληνικά γράμματα, σίγουρα όμως μας αποκαλύπτει ότι οι λόγιοι της Αθήνας τον γνώριζαν πριν να τον προβάλλουν ως υπότιτλο σε θεατρικές τους εκδόσεις οι ζακυνθινοί κωμειδύλλιογράφοι.

2. Τα πρωτοτόκια του όρου ηθογραφία θα ταλαιπωρούν, απ' ό,τι φαίνεται, για αρκετό καιρό ακόμη τους μελετητές. Η πρόσφατη βιβλιογραφία για την ιστορία και το περιεχόμενο του όρου καταγράφει πρωιμότερη εμφάνισή του στα 1879, όταν παρουσιάζεται ως υπότιτλος στη μετάφραση ενός διηγήματος (από τα γαλλικά) του *Émile Pagès*³. Στην περίπτωση αυτή ο όρος δηλώνει μια λογοτεχνική κατηγορία ή τάση. Την ίδια χρήση έχει και το επίθετο ηθογραφικός⁴, το οποίο απαντάται από πολύ νωρίτερα (πρωιμότερη, έως τώρα, εμφάνιση στα 1839).

Νεότερα στοιχεία που προέκυψαν από πρόσφατη έρευνά μου σε περιοδικά του 19ου αι. μετακινούν την εμφάνιση του όρου, για την ώρα, κατά μια δεκαετία νωρίτερα. Συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 1869 σε κείμενο-βιβλιοκρισία για δύο περιηγητικούς οδηγούς των αρχαιοτήτων της Αθήνας που δημοσιεύεται στην *Πανδώρα*, γίνεται αναφορά στην ανάγκη να εκπονήσει κάποιος «την ηθογραφίαν των νεωτέρων Αθηνών»⁵. Όπως φαίνεται από τα συμφραζόμενα του κειμένου, στη συγκεκριμένη περίπτωση είμαστε μακριά από τον χώρο της λογοτεχνίας, καθώς με τον όρο φαίνε-

ται να αποδίδεται η συνηθισμένη, σε έντυπα της εποχής, απλή περιγραφή ηθών τόπων και περιοχών.

Ενδιαφέρον όμως έχει και η χρήση του όρου ηθογραφία, τα ίδια περίπου χρόνια στον χώρο του θεατρικού δοκιμίου, δεδομένο που δεν ήταν έως τώρα γνωστό. Το 1874, σε μελέτη του Μπάμπη Άννιου για την τραγωδία του Silvio Pellico *Francesca da Rimini*, απαντάται ο εξής χαρακτηρισμός σχετικά με τα πρόσωπα του έργου: «Η ηθογραφία είναι αρίστη και επιτυχεστάτη»⁶. Ανάλογη χρήση του όρου συναντούμε λίγο αργότερα, στα 1879, σε μελέτη του Κ.Γ. Ξένου για το έργο του Σαίξπηρ, όπου γίνεται λόγος, σε τίτλο κεφαλαίου για «ηθογραφία των προσώπων»⁷. Και στις δύο περιπτώσεις ο όρος δηλώνει σκιαγράφηση (δραματικών) χαρακτήρων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κωμειδύλλιο. Τόμος πρώτος: Το κωμειδύλλιο και η εποχή του. Εισαγωγή Θεοδ. Χατζηπανταζής, Αθήνα, Ερμής, 1981, σ. 228, σημ. 1.
2. «Αλλοδαπών κρίσεις περί ελληνικών συγγραμμάτων. IV. Αγγέλου Βλάχου, Κωμωδία, Αθήνησι 1871», *Παρθενών* 2 (Οκτώβριος 1872) 1039-1041. Η μετάφραση είναι ανώνυμη. Είναι όμως πολύ πιθανό να μεταφράζει το κείμενο ο Ν.Γ. Πολίτης, στον οποίο ανήκουν πολλές άλλες συνεργασίες του περιοδικού μεταφρασμένες από τα γαλλικά, τα αγγλικά και τα γερμανικά.
3. Emile Pagès, «Ομοιοπαθητική εκδόχρισις. Ηθογραφία», *Βύρων* 4 (Μάρτιος 1879) 52-55, (Ιούνιος 1879) 241-243. Η μετάφραση είναι ανώνυμη και δεν ολοκληρώνεται, γιατί το περιοδικό διακόπτει την έκδοσή του τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Τη συγκεκριμένη εμφάνιση του όρου καταγράφει ο Παν. Μουλλάς στην «Εισαγωγή» του στη σειρά: *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τόμ. Α', Αθήνα, Σοκόλης, 1998, σσ. 168-169.
4. Με την ευκαιρία σημειώνω ότι η θησαύριση της λέξης στη *Συναγωγή νέων λέξεων του Κουμανούδη με αναφορά στον Κ.Δ. Σούτσο και χρονολογική ένδειξη στα 1863* προέρχεται από το ακόλουθο κείμενο: Κ.Δ. Σούτσο, «Περί των συγχρόνων της Ελλάδος ποιητών και συγγραφέων. Αλέξανδρος Σούτσος», *Χρυσάλλις* 1 (15 Μαρτίου 1863) 161-167, (1 Απριλίου 1863) 193-202.
5. Προέρχεται από μια ανώνυμη βιβλιοκρισία για τα βιβλία του Δ. Πανταζή, *Περιηγητής Αθηνών...*, Αθήνα 1868 και του Phocion Roque, *Topographie d' Athènes...*, Παρίσι 1869. Βλ. *Πανδώρα* 20 (1 Απριλίου 1869) 21-22, ιδ. σ. 22. (Ευχαριστώ τη φίλη Αγγελική Λούδη για την πληροφορία.)
6. Χαράλαμπος Γ. Άννιος, «Φραγκίσκη η εξ Αρμινίου. Ιστορική και φιλολογική διατριβή», *Βύρων* 1 (1 Ιουλίου 1874) 416-427, (1 Αυγούστου 1874) 535-544, ιδ. 542. Το κείμενο ολοκληρώθηκε, όπως δηλώνει ο συγγραφέας στο τέλος, στην Κεφαλονιά στις 13 Οκτωβρίου 1873.
7. Κ.Γ. Ξένος, «Μελέτη επί του Σαίξπηρ. Απόσπασμα ανεκδότου ιστορίας των Καλών Τεχνών», *Βύρων* 4 (Μάιος 1879) 178-189, (Ιούνιος 1879) 198-211, (Ιούλιος 1879) 262-283, ιδ. σ. 207.

Λάμπρος Βαρελάς

Ένας αιώνας στην πρόσληψη του ανατολίτικου αυλού:
το νάι/νέι στον Ρήγα, τον Παπαδιαμάντη
και τον Μιχαήλ Αργυρόπουλο

Το αριστουργηματικό διήγημα του Παπαδιαμάντη «Ο Ξεπεσμένος Δερβίσης» (δημ.σ. 18.1.1896)¹ δεν είναι, ασφαλώς, ούτε το πρώτο ούτε το τελευταίο νεοελληνικό λογοτεχνικό κείμενο στο οποίο απαντά ο αυλός με το νεοανατολικό (αραβικό και οθωμανικό/τουρκικό) όνομά του (nay, ney): κι αν, στον αιώνα που ακολούθησε, προτιμήθηκε –προφανώς και για τους πιο κυκλοθυμικούς/παρορμητικούς παρηχητικούς συνειρμούς που ξυπνά– η (αρβανίτικη) φλογέρα, και πάλι τα λογής γνωστά καλάμια της ηθογραφίας, του έπους και του λυρισμού, απ’ τους Κρυστάλληδες, τους Πασαγιάννηδες και την παλαμική Φλογέρα του Βασιλιά ως τα ποιήματα του Σεφέρη και τις νεότερες γενεές πάσες, δεν θα αρκούσαν να δώσουν πλήρη την παρουσία του αυλού στη λογοτεχνία μας.²

Παρόλο που, απ’ όσο ξέρω, δεν έχει αναληφθεί ακόμα μια σοβαρή λεξικογραφική δουλειά που θα κάλυπτε το μεγάλο και αμήχανο κενό της περιόδου 1669–1896,³ ούτε διαθέτουμε ικανοποιητικά λεξιλόγια της «φαναριώτικης» γραμματείας, θα έτεινα να τοποθετήσω την πρώτη ενδιαφέρουσα λυρική εμφάνιση του «νεΐου» έναν ακριβώς αιώνα πριν από το διήγημα του Παπαδιαμάντη, δηλαδή στην αρκετά ελεύθερη, έμμετρη ελληνόγλωσση απόδοση του πεζού διηγήματος «La Bergère des Alpes» του Jean-François Marmontel (1723–1799) από τον λάτρη της οθωμανικής ποίησης και μουσικής, και ενεργητικό παίχτη Ρήγα Βελεστινλή η απόδοση τυπώθηκε, με τον τίτλο «Η βοσκοπούλα των Άλπεων», ως δεύτερο μέρος του *Ηθικού Τρίποδος* (Βιέννη, Ιούλιος 1797, μτφρ. πριν από το 1796).⁴

Η πιθανότατα πρώτη αυτή εμφάνιση του πνευστού οργάνου γίνεται σε ερωτικά και σεντιμενταλιστικά συμφραζόμενα. Στη μετάφραση του Ρήγα, ο νεαρός γιος της μαρκησίας του Φονρόζου (Fonrose) στη Σαβοΐα, ο οποίος ερωτεύεται από τη διήγηση των γονιών του τη φτωχή και απλή βοσκοπούλα Αδελαΐδα (που τους είχε φιλοξενήσει στην καλύβα της, μα είχε αρνηθεί να τους ακολουθήσει στο Το(υ)ρίνο) και παίρνει τα βουνά μεταμφιεσμένος σε βοσκό, για να τη γοητεύσει, συγκινείται αρχικά από το δικό της τραγούδι:⁵

Της φωνής αυτής οι φθόγγοι και αυτά τα λακιρδιά [έκδ.: λακαρδιά]
εκομμάτιαζαν του νέου την αισθητικήν καρδιά.

και ανταποκρίνεται, όχι με τη «χωρική [χωριάτικη] κείδα» (το γαλλικό πρωτότυπο δίνει τις πολύ διαφορετικές αγροτικές/αλπικές σάλπιγγες/κέρατα: «trompes rustiques»), αλλά με το νεοτερικό όμπω που είχε σπουδάσει («il jouoit du haut-bois comme Besuzzi, dont il avoit pris les leçons, et qui faisait alors les plaisirs de l’Europe»), και το οποίο μετατρέπεται στην ελληνική απόδοση σε νεί:⁶

Έπαιζε φλοέρας είδος, μάλλον νεί να το πω·
είναι εύλαλον, χαρίεν, απ’ τα πρώτα και αυτό.

Είναι περιττό να ειπωθεί πως η νέα θα γοητευθεί, και η ερωτική ιστορία των δύο νέων θα ξεκινήσει.

Αντίθετα, στο διήγημα του Παπαδιαμάντη το νάι αποδεσμεύεται από την ερωτική λειτουργία του και ο λαλητής συστοιχίζεται με την προέλευση του οργάνου: είναι ο μουσουλμάνος και τουρκομερίτης ασκητής (δερβίσης) που, εξόριστος ή αυτοεξόριστος στη Γεωργιανή Αθήνα, παίζει στο καφενείο του Θησείου και στη διπλανή σήραγγα-λάκκο το νάι, όχι μόνο για να κερδίσει το ποτό του («μαστίχα»), αλλά και «για να ζεσταθεί». Αλλά ο Παπαδιαμάντης παρέχει τη δραστικότερη, ίσως, μετωνυμία που γράφτηκε από νεοέλληνα για μουσικό όργανο: ο ποιητικότερος ύμνος του το μετατρέπει σε καταλύτη που φανερώνει τη σύνδεση όχι μόνο της αρχαίας και της νεότερης ανατολικής (μικρασιατικής) μουσικής παράδοσης με την καθαυτό ελληνική μουσική, αλλά και τη συγγένεια της ψυχής, του αισθήματος και της φιλευσπλαχνίας των ανατολικών «βαρβαρικών» φύλων και θρησκειών με τη χριστιανική πραότητα και φιλανθρωπία: η ξαφνική αυτή (και τόσο σημαντική για τον καθορισμό της ελληνικής ρωμιοσύνης) αποκάλυψη τόσων «απροσδόκητων» ή, έστω, «ξεχασμένων» σχέσεων πετυχαίνεται χάρη σ' έναν από τους μακρύτερους παπαδιαμαντικούς σωρείτες επιθέτων, μετοχών, προσδιορισμών και παρομοιώσεων και, προπαντός, μέσα στο πλαίσιο μιας «αποκαλυπτικής» νύχτας, όπως είναι η «πεπρωμένη νύξ», δηλαδή η ισλαμική Νύχτα του Κάντα/Κάνταρ (Νύχτα της Κρίσεως - Δευτέρας Παρουσίας ή Δικαιοσύνης/Προορισμού).⁷

Υστερα από αυτή την απογείωση, η επιστροφή στα φαναριώτικα ερωτικά μοτίβα του Ρήγα Βελεστινλή, μέσω της μικροαστικής ηθογραφίας και του γραφικού ανατολισμού, που επέρχεται με τον ελάχιστο συμμυρικό ποιητή Ρήγα Ραγιά (=Μιχαήλ Αργυρόπουλο) φαντάζει σαν απογοητευτική προσγείωση. Το σονέτο του «Το Νεί» (της ευρύτερης σειράς-συλλογής *Τραγούδια της Ανατολής*), γραμμένο στη Σμύρνη το 1896 και ίσως πρωτοδημοσιευμένο στα τέλη του ίδιου χρόνου στο *Εθνικόν Ημερολόγιον 1897* του Κ. Φ. Σκόκου,⁸ δεν αποκλείεται να διασώζει κάποιες αναμνήσεις από το εντελώς πρόσφατο, τότε, διήγημα του Παπαδιαμάντη (τα στοιχεία του δερβίση-λαλητή, της «μαστίχας», του αμανέ και της παθητικής ή μελαγχολικής μελωδίας που, ουσιαστικά, δεν «προσφέρονται» στην παρέα που διασκεδάζει, αλλά ανταποκρίνονται σε αυτόνομα κινήματα της ψυχής): πορεύεται, όμως, προς εντελώς αντίθετη κατεύθυνση:

ΤΟ ΝΕΪ

Στ' ακρογιαλιού την άκρη, χωριστά,
εκεί που σβουν τα τούρκικα σοκάκια,
μακριά απ' τα χαρέμια τα κλειστά,
κάνουνε κέφι νιόβγαλτα τουρκάκια.

Παιδάκι αγγελοκάμωτο βαστά
γεμάτ' από μαστίχα καραφάκια·
κ' ένας σιμά Δερβίσης, με σθηστά
τα μάτια, του γλεντά με τραγουδάκια.

Και κολλητό στο στόμα του το Νεί,
πότε στενάζει, πότε πικροκλαίει...

Κ' ενώ καθένας γύρω του σιωπά,

Εκείνος κοιμισμένος στα όνειρά του
ξεσχίζει σε τραγούδια την καρδιά του
-όχι γι' αυτούς!- για Κείνη π' αγαπά...

Είναι σαφές ότι τέτοιοι χειρισμοί μπορούσαν να σταθούν χρήσιμοι στο μέλλον μόνο για τη μούσα του ρεμπέτικου και του λαϊκού τραγουδιού (του τύπου «νίνα νάι, νάι, γιά-βρουμ, νίνα νάι νάι»): «δέει όμως πτωχικάι, έμμετρα ενδεδυμέναι,/ δεν είναι δι' αιώνιον ζωήν προωρισμέναι», τουλάχιστον σε ό,τι θεωρούσε λογοτεχνία ο αιώνας που ακολούθησε, και όχι ο γέροντας Παλαμάς που σταματούσε στα «ηθονόπαθα γνωρίσματα», στην «ερωτική... φαντασία» και στην «ξαστεριά... του ειδυλλίου» του σμυρνιού ποιητή (*Περάσματα και Χαιρετισμοί*, «Στον φίλο Μιχαήλ Αργυρόπουλο») ή που τον πρότεινε, και μάλιστα στα 1931, για το έπαθλο Β. Λαμπίκη της Ακαδημίας Αθηνών με βάση, μεταξύ άλλων, και τη λιτότητα και αφέλεια της περιγραφής της «λαϊκής ψυχής της πατρίδος μυθογραφικώς».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Άπαντα, τ. 3, Αθήνα, Δόμος, 1984, σσ. 111-116.

2. Σ' ένα πολύ νεότερο, τουρκόγλωσσο κείμενο Έλληνα της Τουρκίας, που μιλά για νάι στα 1940, περιορίζεται ο Α. Καμπερίδης, «Λύρας λεπτής εγκάλεσμα», στον τόμο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), *Φώτα Ολόφωτα. Ένα αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και τον κόσμο του*, Αθήνα, Ε.Α.Ι.Α., 1981, σσ. 207-231, ιδ. 207, και στην ευρύτερη μελέτη του *Το Νάι/Ναι το γλυκό... το πράον*, Αθήνα, 1990, σ. 119.

3. Η πρωτοποριακή, για την εποχή της, προσπάθεια του Σ. Α. Κουμανούδη (1900) είναι ξεπερασμένη σήμερα, και ανεπαρκέστατη για την περίοδο πριν από το 1830: δυστυχώς πολύ πρόχειρα και με ελλείψεις έχουν γίνει η δευτερογενής μελέτη της Μ. Δήτσα, *Νεολογία και κριτική στον 19ο αιώνα. Νεόπλαστοι λογοτεχνικοί όροι από τη «Συναγωγή» του Σ. Α. Κουμανούδη*, Αθήνα, «Ερμής», 1988, και τα εμπειροχόμενα ευρετήρια των Μ. Δήτσα - Α. Σταματοπούλου.

4. Το διήγημα του Marmontel, μετασκευασμένο από ομώνυμη «σοβαρή κωμωδία» του 1766, ήταν το πρώτο πεζό της δεύτερης έκδοσης των δημοφιλών *Ηθικών διηγημάτων* (*Contes moraux*, 1789-1792) του γάλλου συγγραφέα. Αποσπάσματα της πρώτης έκδοσης της μετάφρασης του Ρήγα βλ. στον Α. Ι. Βρανούση, *Ρήγας*, Αθήνα, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, 1954 [*Βασική Βιβλιοθήκη*, 10]. Για τις ελληνικές τύχες του Marmontel βλ., κυρίως, την αναλυτική παρουσίαση του Α. Ι. Βρανούση, «Ρήγας και Marmontel...», στον τόμο *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Millieux. Mélanges offerts à Roger Millieux*, Αθήνα, Ε.Α.Ι.Α., 1990, σσ. 121-157 (και ανάτ. με «Διορθώσεις και Προσθήκες»).

Η δεύτερη, αυτοτελής έκδοση της απόδοσης του Ρήγα (Βενετία 1800 ή 1801) λανθάνει: βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση από την τουρκική λογοτεχνία (1800)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997-1998) 155-167, ιδ. 159-160. (Με την ευκαιρία, θα ήθελα να σημειώσω πως, ύστερα από το ενδιαφέρον μελέτημα του Δ. Σ. Σοφιανού, *Διήγησις Βερά και Μιχρής*. Ανωνύμου ανέκδοτο στιχούργημα ΙΖ' αι., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2000, χρειάζεται να αναθεωρηθούν οι υποθέσεις μου για το περιεχόμενο και το λογοτεχνικό είδος μιας ελληνικής μετάφρασης από τα τουρκικά που εγκρίνεται για έκδοση στη Βενετία ταυτόχρονα

με την επανέκδοση της *Βοσκοπούλας των Άλπειων*. Η δεύτερη λέξη τίτλου στην εγγραφή του λογοκριτή Ι. Λίτινου: *Eventus Rhephae et Michrae*, είναι προφανώς λανθασμένη αντί του *Bhephae* = γεν. αρσ. *Βεφά*: έτσι το πιθανότερο είναι πως έχουμε να κάνουμε με την πρώτη έντυπη έκδοση της ίδιας ριμάδας: *Διήγησις των συμβάντων τῷ τε Βεφά και Μιχρή, βασιλέων παισί...*, απόδοσης της τουρκικής «Ιστορίας ονομαζομένης Μιχρή ἰλέν Βεφά». Τα επιχειρήματα του Δ. Σ. Σοφιανού για την πρώιμη χρονολόγηση της ελληνικής χειρόγραφης απόδοσης –που ίσως αποτελεί απόγραφο έκδοσης του 1800 ή 1801 μέσα στην περίοδο ως το 1808– και των περιεχομένων του κύριου κώδικα που τη διασώζει στο πρώτο τέταρτο του 18ου αι. δεν μου φαίνονται πειστικά, και δεν θεωρώ καθόλου απίθανο η ερωτική αυτή διήγηση να ανήκε στα ομόλογα κείμενα που σκόπευε να εκδώσει ο Ρήγας και, ύστερα από τη σύλληψη και την εκτέλεσή του, διοχετεύθηκαν για έκδοση στη Βενετία).

Τρίτη, αυτοτελής έκδοση της απόδοσης του Ρήγα, με αντικριστό το γαλλικό πρωτότυπο, δημοσιεύεται στην Πέστη το 1811 (για άλλες επανεκδόσεις, ή διαφορετικές μεταφράσεις βλ. Βρανούσης, ό.π.).

5. Βλ. την (προσιότερη) τρίτη γνωστή έκδ. του 1811, σ. 59, και Βρανούσης, *Ρήγας*, ό.π., σημ. 4, σ. 324.

6. Ό.π., σ. 61, και Βρανούσης, *Ρήγας*, ό.π., σημ. 4, σ. 324.

7. Για την απόδοση του Παπαδιαμάντη βλ., κυρίως, ό.π., σημ. 1, σσ. 114-115. Είναι πολύ περιεργό το ότι ούτε το Γλωσσάρι της έκδοσης αυτής ούτε οι αρκετές κριτικές προσεγγίσεις του διηγήματος (μέσα στις οποίες περιλαμβάνονται και εργασίες ανθρώπων μητρώων στα εσχατολογικά της Ανατολής, όπως του Λ. Καμπερίδη, ό.π., σημ. 2) σχολιάζουν την προέλευση και την τεχνική σημασία της επανερχόμενης έκφρασης «πεπρωμένη νύξ» για το κορανικό και ισλαμικό πλαίσιο βλ., πρόσχημα, την *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, E. J. Brill, τ. 4, σσ. 364-367, 372, λήμματα «*kaḍā'*», «*al-kaḍā' wa'l-kaḍar*», «*Kadariyya*».

8. Βλ. Κ. Φ. Σκόκου, *Εθνικόν Ημερολόγιον χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1897*, τ. 12, Αθήνα 1897 [=1896], σ. 120 (η λέξη *δερβίσσης* με διπλό -σ-, για να δηλωθεί ο παχύς ήχος του αραβικού/τουρκικού τύπου: το νέο επεξηγείται σε υποσημείωση ως: «ο παθητικός αυλός των δερβισίων»). Αναδημοσίευση στην αυτοτελή έκδ. *Μιχαήλ Αργυρόπουλος (Ρήγας Ραγιάς), Τραγούδια της Ανατολής*, Αθήνα 1930, σσ. 103-104 (ενότητα: «Ανατολίτικα»), με τις εξής διαφοροποιήσεις, αν εξαιρέσουμε την ορθογραφία και τη στίξη: στ. 1 Στ' ακρογιαλιού τις πέτρες· 2 μακριά από τα 5 Παιδάκι γλυκομάγουλο· 6 γιομάτα· 8 τους γλεντά· 10 πότε λαγυέι, πότε πικροκλαίει...· 11 Κ' ενώ τριγύρω η νύχτα αχνοσιωπά· 14 για κείνην.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Διόρθωση: Στο κείμενο του Γιώργου Κεχαγιόγλου «Σε λιμάνια, σε λιβάδια ή σε αλατιανά γήπεδα γίνονταν οι στρατιωτικές παρελάσεις της όψιμης κυπριακής φραγκοκρατίας; Η τ<ζ>ου<τ>(ι)άνα του Τζώρτζη Μπουστρού» (*Μικροφιλολογικά*, 9, σελ. 4) δεν αποδόθηκαν ορθά οι αραβικές λέξεις: *dīwān*, *dār-sīnā'a*.

Η κηδεία του Jean Moréas
Ένα λανθάνον λήμμα της «Εργογραφίας Γ. Π. Σαββίδη»

Το 1956, με αφορμή την επέτειο της συμπλήρωσης εκατό χρόνων από τη γέννηση του Jean Moréas, η *Νέα Εστία* αφιέρωσε το καθιερωμένο πολυσέλιδο χριστουγεννιάτικο τεύχος

της στον κάποτε Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλο, έναν από τους ελάχιστους Έλληνες συγγραφείς που καθιερώθηκαν γράφοντας το ώριμο έργο τους σε μη ελληνική γλώσσα. Λίγους μήνες αργότερα, ο Γ. Π. Σαββίδης επανέρχεται στο θέμα Μορέας, δημοσιεύοντας σε δική του μετάφραση απόσπασμα επιστολής του Paul Valéry στην οποία περιγράφεται η κηδεία του Μορέας. Παραθέτω εδώ ολόκληρο το κείμενο του Γ. Π. Σαββίδη, όπως δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία* 61 (1 Μαρτ. 1957) 354-355, μαζί δηλαδή, με το σύντομο εισαγωγικό και την υποσημείωση, μια και το σχετικό λήμμα έχει διαλάβει της προσοχής των συντακτών (μεταξύ των οποίων και ο υπογράφων) του συλλογικού «Σχεδιάσματος Εργογραφίας Γ. Π. Σαββίδη (1951-1993)», που έχει περιληφθεί στον τόμο *Τράπεζα Πνευματική, Πορεία*, 1994, 335-387. Οι επεξηγήσεις (και το ερωτηματικό) μέσα στις αγκύλες είναι του μεταφραστή.

Paul Valéry

Η κηδεία του Μορέας

Η περιγραφή της κηδείας του Μορέας από τον Βαλερύ είναι, ελπίζω, κάτι που, έστω και καθυστερημένα, μπορεί να ενδιαφέρει τους αναγνώστες της «Νέας Εστίας» και μάλιστα όσους διάβασαν το Χριστουγεννιάτικο αφιέρωμά της.

Βρίσκεται η περιγραφή αυτή σε μια επιστολή του Β. προς τον Pierre Louys, η οποία δημοσιεύεται στις σελ. 87-89 του τόμου: Paul Valéry, «Lettres a quelques-uns», Gallimard 1952. Από όσο ξέρω, η επιστολή αυτή είναι άγνωστη στον μέσον Έλληνα αναγνώστη, εκτός αν λογαριάσουμε την μερική της αναδημοσίευση στο πρωτότυπο, από τον κ. Ν. Κουτούζη στην σελ. 28 του γαλλικού δοκιμίου του «De Pindare a Seferis ou la fidelite», που δημοσιεύθηκε στο *Αναλυτικό Δελτίο Ελληνικής Βιβλιογραφίας του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών* (τόμος XI, του 1950, σελ. 19-42).

Να λοιπόν, σε μετάφραση του απελπιστικά προσωπικού της ύφους, η σχετική περικοπή της επιστολής του Β.

Γ. Π. Σ.

...Ωστόσο, έκλειψα ένα απόγευμα, το χθεσινό, που το πέρασα στο [νεκροταφείο τού] Pere Lachaise. Ήταν αυτού ένα είδος λογοτεχνικού πλήθους, πολύ άσχημο άμα το καλοσκεφθείς, και που μου έδινε (ω, σε μένα μόνο!) την εντύπωση κι εγώ δεν ξέρω ποιανού κατακαθιού. Ένας από αυτούς ήμουν κι εγώ. Επίσης, του κόσμου οι άνθρωποι, νεκροί εδώ και είκοσι χρόνια, ξεπεταγμένοι από την κρύπτη της Πέννας, βγαλμένοι από τις ανασκαφές στις κατακόμβες του Soleil d' Or [:]: μονύελα λησμονημένα και καπέλα - αλλοίμονο! - τα ίδια ήταν πολλή αστυνομία, άξεστη κι ανεξήγητη: μια αντιπροσωπεία του Γενικού Επιτελείου, με λοφία και τρέσες - απίθανη συνοδεία του Παθιασμένου Προσκυνητή: Θα προτιμούσα να είχα δει εκεί, με την συνηθισμένη τους πένθιμη περιβολή, τα γκαρσόνια του [καφενείου] Vachette. Το λέω χωρίς να χωρατεύω διόλου.

Τόσος κόσμος πίσω από την νεκροφόρα και τόσο αυστηρή τήρηση της τάξης, ώστε δεν μπόρεσα να μπω στον μασταμπά. Έβω, στη θαυμάσια λιακάδα, έπιασα αόριστες συζητήσεις.

Εάφνου ο καπνός! Ο καπνός του Μορέας! Καθώς το μηχανήμα δουλεύει με γκάτζι, η ελαφρή αυτή άπνοια, η πυρρή και η μαυριδερή, που δένεται κόμπο και που σαν νερό τρεχούμενο διαδέχεται τον εαυτό της - αυτή είναι όλα του τα μόρια, που γλιστράν στον

αέρα, που κατευθύνονται συννεφοειδώς προς τα δέντρα, που χαμηλώνουν, που φεύγουν. Κέντησε ό,τι μπορέσεις πάνω σ' αυτό, όμως, μα την αλήθεια, η εντύπωση που μούκανε βρέθηκε νάναι την ίδια στιγμή και τρομερή και τίποτα.

Γιατί το σώμα που σαπίζει είναι κάτι το ιδιαίτερο. Είναι ένα αντικείμενο ξέχωρο από όλα τα αντικείμενα, καθώς θάλεγε ο άλλος! Δεν μοιάζει παρά μόνον στον εαυτό του. Ενώ τούτος ο καπνός, αυτός δεν είναι παρά αζεδιάλυτος αδελφός όλων των καπνών του Παρισιού.

Κοιτάω γύρω μου. Και βλέπω ή νομίζω πως βλέπω ότι κανένας δεν χαζεύει στα ύψη. Μερικοί μάλιστα καπνίζουν. Κανείς που να κοιτάζει αυτόν τον καπνό, τον τόσο συνηθισμένο, τον τόσο ασυνήθιστο. *Ad libitum*. Τον δείχνω του Bourges, ο οποίος, τότε, τον βλέπει και μου λέει τις επιφυλάξεις του για το σύστημα της φωτιάς: «Δεν ξέρει κανείς, αν δεν απομένει κάποια σκοτεινή ευαισθησία... κ.λπ.»

Εγώ σκέπτομαι, χαζά, πώς είναι να τελειώνειε σαν πούρο· και ξαναβλέπω τον Μορεάς να ανάβει το απαίσιο και μαύρο πούρο του.

Κι έπειτα αυτός ο φούρνος, με τα δίδυμα φουγάρα του, μου φαίνεται σαν βαπόρι κακοχυμένο που στις σκάρες του καίει ποιητή.

Και τόσκασα στο μετρό, σπρωγμένος απ' την ώρα, ενώ εκεί μέσα θα πρέπει να εξακολουθούν οι επικαύσιμοι λόγοι.

Εξ άλλου, δεν έχει πια καπνό: ο πάπας εξελέγη!

Θα μου λείψει ο Μορεάς, τον οποίο γνώρισα αργά κι ευτυχώς την εποχή όπου είχε γίνει ολότελα αξιαγάπητος. Είχαμε ένα είδος οικειότητας μερικών ωρών και καφενείου. Και να σκεφθείς, φίλε μου, πως τον είδα μετέωρο, σ' ένα ψυσματάκι του σορόκου, χθες Σάββατο! Παράλογο πράγμα!

Μετάφρ. Γ. Π. Σαββίδης

Σημ.- Ο προσεκτικός αναγνώστης δεν θα παραλείψει να συσχετίσει τις εντυπώσεις αυτές του σχεδόν σαραντάρη Βαλερύ με την σημείωση 22 του κ. Π. Καραβία, που δημοσιεύθηκε στις σελ. 10-19 του αφιερώματος της «Νέας Εστίας».

Πριν τελειώσω, επιτρέψτε μου να υποδείξω σ' όποιον τυχόν ενδιαφέρεται πως ένας συνομήλικος του Βαλερύ, ο Πολ Λεωτώ, έχει αφήσει άφθονο υλικό για ένα γραφικό και πρωτότυπο πορτραίτο του Μορεάς. Βλ. Paul Leautaud, «Entretiens avec Robert Mallet», Gallimard 1951, σελ. 58 και 104. - «Journal Littéraire», *Mercure de France* 1954-1956, τόμος I, 327 και 357, τόμος II, 95, 137, 143, 161, 176, 214, 233, 240, 302, τόμος III, 3. Επίσης, στις σελ. 299-305 του δεύτερου τόμου της ανθολογίας «Poetes d' Aujourd' hui» των Van Bever και Leautaud υπάρχει ενδιαφέρον σημείωμα του δεύτερου για τον Μορεάς.

Γ. Π. Σ.

Η υποσημείωση υπ' αριθ. 22 στο δοκίμιο του Π. Καραβία, στην οποία παραπέμπει ο Γ. Π. Σαββίδης, έχει ως εξής: «Ο Μπαρρές αφηγείται και το εξής ανέκδοτο: Κάποιοι από τους παριστανένους στην τελετή, στο κρεματόριο του νεκροταφείου του Pere Lachaise, είπε στον Μπαρρές: 'Εξαφνα είδα ν' ανεβαίνει μια παχιά στήλη καπνού. Κι όταν σκέφθηκα πως αυτός ο καπνός ήταν ο τύπος με τον οποίον έπαιρνα ταχυτικά, κάθε μέρα, τον καφέ μου στην Vachette, τόσκασα'...»

Δημήτρης Δασκαλόπουλος

Διπλό διορθωτικό στόν Παπαδιαμάντη

Βράδυ τῆς Κυριακῆς 18 Μαρτίου ἡ κόρη μου Λαμπρινή, πού ἔκανε τόν τελευταῖο ἔλεγχο τῶν τυπογραφικῶν δοκιμιῶν τῆς Ἀθολογίας Παπαδιαμάντη, μοῦ τηλεφώνησε: «Μπαμπά, στή σελίδα 352 τῆς Ἀθολογίας, δεύτερη γραμμή, τό φωνή μου δέ μοῦ ἔρχεται καλά. Ὁ βοσκός βέβαια ἔχει φωνάζει πρῖν, ἀλλά τά συμφραζόμενα ἀπαιτοῦν φυγή μου.» Μοῦ διάβασε τίς τρεῖς σχετικές ἀράδες καί μέ παρακάλεσε νά τό σκεφτῶ καί νά τῆς τηλεφωνήσω. «Δέν χρειάζεται», τῆς ἀποκρίθηκα, «γράψε φυγή μου, ὑπάρχει δεδικασμένο» - καί τῆς τό θύμισα.

Ἀντιγράφω ἀπό τό «᾽Όνειρο στό κῦμα» (3.271. 18-25, στήν Ἀθολογία σ. 352, ἡ ἀραιογράφηση δική μου):

Τότε μέ κατέλαβε τρόμος, συγκίνησις, λύπη ἀπερίγραπτος. Τά γόνατά μου ἐκάμφθησαν. Ἐξαλλος ἐκ τρόμου, ἠδυνήθην ν' ἀρθρώσω φωνήν, κ' ἔκραξα:

— Μή φοβάσαι!... δέν εἶναι τίποτε... δέν σοῦ θέλω κακόν!

Καί ἐσκεπτόμην λίαν τεταραγμένος ἄν ἔπρεπε νά ριφθῶ εἰς τήν θάλασσαν, μάλλον, διά νά ἔλθω εἰς βοήθειαν τῆς κόρης, ἢ νά τρέξω καί νά φύγω... Ἦρκει ἡ φωνή μου νά τῆς ἔδιδε μεγαλύτερον θάρρος ἢ ὅσον ἡ παραμονή μου καί τό τρέξιμόν μου εἰς βοήθειαν.

Εἶναι παραπάνω ἀπό φανερό ὅτι ἡ ἀντιθετική διάζευξη τῆς παραμονῆς καί τοῦ τρεξίματος εἰς βοήθειαν δέν μπορεῖ νά γίνεται πρὸς τή φωνή (ἔ κ ρ α ξ α) ἀλλά πρὸς τή φ υ γ ῆ (ν ἄ τ ρ ἔ ξ ω κ α ἰ ν ἄ φ ὕ γ ω).

Ἀντιγράφω καί τήν παράλληλη περίπτωση ἀπό τό διήγημα «Τῆς Κοκκίνας τό σπίτι» (2.648. 24-35):

Ὁ Παλούκας ἔπεσε βαρῦς, ἐκτύπησεν εἰς τό γόνυ, ἀνετράπη, ἀνωρθώθη, ἔψαυσε τά μέλη του, καί βεβαιωθείς ὅτι δέν τοῦ εἶχε σπάσει κανέν κόκκαλον, ἐ τ ρ ἄ π η ε ἰ ς φ υ γ ῆ ν , τρέχων πρὸς τό ἄλλο μέρος τοῦ αὐλογύρου [...]

Ὁ δούπος τῆς πτώσεώς του ἠκούσθη ἐκεῖθεν τοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς. Ὁ Στάμος ἐφώνησεν «ἐμπρός!» καί δοκιμάσας τό μάνδαλον [...]

Ἡ φωνή τοῦ Παλούκα συνωδεύθη, ἐκτός τοῦ δούπου τῆς πτώσεώς του, καί ἀπό ἄλλον κρότον, κρότον μεταλλικόν. Λεπτά τοῦ εἶχαν πέσει ἀπό τήν τσέπην.

Ἐδῶ πιά ἡ διόρθωση τῆς γραφῆς φωνή σέ φυγή¹ εἶναι αὐταπόδεικτη, ὅταν μάλιστα προσέξει κανεῖς ὅτι ὁ Παλούκας δέν ἔχει ἐκβάλει φωνή. Καί στίς δύο πάντως περιπτώσεις ἡ παρανάγνωση δέν ὀφείλεται μόνο σέ παλαιογραφικούς ἀλλά καί σέ ψυχολογικούς λόγους. Δέν εἶναι ἀσυνήθιστη στά κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη ἡ σύγχυση τοῦ υ μέ τό ω καί τοῦ γ μέ τό ν. Στά χωρία ὅμως πού ἐξετάζουμε ἡ παρανάγνωση ἔχει ὑποβοηθηθεῖ καί ἀπό τήν ὑπαρξή ρήματος δηλωτικῆς φωνῆς. Στό «᾽Όνειρο στό κῦμα» τό ἔκραξα ἀλλά καί ἡ φωνή. Στό «Τῆς Κοκκίνας τό σπίτι» τό ἐφώνησεν «ἐμπρός», ἔστω καί ἄν δέν ἀποδίδεται στόν Παλούκα. Ὅλα εὐνοοῦν τήν παρανάγνωση φωνῆ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στά Νεοελληνικά - Διδακτικά δοκίμια για τό Γυμνάσιο («Ἔστια», Ἀθήνα 1986) εἶχα σημειώσει ὅτι καί στήν κριτική ἔκδοση καί στό σχολικό βιβλίο τῆς Γ' Γυμνασίου πρέπει τό φωνή νά διορθωθεί σέ φυγή.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Ἰδρένια στάμνα

Ἡ φράση εἶναι τοῦ Σικελιανοῦ ἀπό τό «Θαλερό» καί βρίσκεται στούς στίχους:

*Ἐκεῖ μ' ἀνοιξαν τό παλιό κρασί, πού πλέριο εὐώδισε
μέσ στήν ιδρένια στάμνα.*

Τό ἐρώτημα εἶναι, ποιά εἶναι ἡ ἔτυμολογία καί ἡ σημασία τῆς λέξης «ιδρένια»; Πρόκειται γιά λέξη ἀθησαύριστη. Δέν ὑπάρχει δηλαδή στά λεξικά, οὔτε κἀν στά Ἑπτανησιακά, λ.χ., τῆς Λευκάδας (τῆς γενέτειρας τοῦ ποιητῆ), πού προσφάτως κυκλοφόρησε (Πανταζῆ Κοντομίχη, *Λεξικό Λευκαδίτικου γλωσσικοῦ ἰδιώματος*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 2001).

Μία πρώτη ἔτυμολογία καί ἐρμηνεία θά μπορούσε νά εἶναι (σύμφωνη καί μέ τήν ὀρθογράφηση τοῦ ποιητῆ) ἀπό τό «ιδρώνω». Νά ἦταν, δηλαδή, μιά στάμνα πήλινη, σάν ἐκεῖνες πού παλιότερα, πρῖν ἀπό τά ψυγεῖα καί τίς «παγονιέρες», ἀφημένες ἔξω στή δροσιά, διατηροῦσαν κρύο τό νερό, ἀφοῦ λόγω τοῦ εἶδους τοῦ πηλοῦ διέχεαν τήν ὑγρασία τους στά ἐξωτερικά τοιχώματά τους καί τίς λέγαμε: «οἱ στάμνες πού ιδρώνουν». Ἀλλά ἡ πιθανότερη ἔτυμολογία εἶναι ἀπό τό «δρῦς» (=βελανιδιά). Τό ἐπίθεμα τοῦ -ι- εἶναι ἀπό τά συνήθη φθογγολογικά φαινόμενα στή γλώσσα μας (π.χ. «σκιά-ἰσκιά-ἰσκιου»). Ὁ ἐπίσης Ἑπτανήσιος, πεζογράφος, Κωνστ. Θεοτόκης μιλά γιά «ιδρυά» (Γράφει, λ.χ., στήν «Κασσώπη» καί στό «Πάθος»: «ἀνάμεσα στά μεγάλα ιδρυά», ἢ «κάτω ἀπ' τά ψηλά ιδρυά»). Πρόκειται λοιπόν γιά στάμνα δρύνη, ιδρ[υ]ένια. Δηλαδή γιά τό «βαγένι» (=ἕνας τύπος κρασοβάρελου). Ἄλλωστε ὁ ποιητής γιά «κρασί παλιό» μιλά, πού τοῦ «ἀνοιξαν» (φυσικά ἀπό τό βαγένι).

Καί ἡ «στάμνα» - πού ὅπως καί ὁ ἀρχαῖος «στάμνος» - εἶναι πήλινη; Στόν Π. Κοντομίχη, ὁ.π., διαβάζω: «βαγένι 17 σταμνιῶν, βαγενόπουλο 3 σταμνιῶν» (σέ καταγρ. τοῦ 1724). Καί ἡ «στάμνα» τοῦ Σικελιανοῦ νά ὀφείλεται ἄραγε σέ παρανόληση ἢ παράκουσμα ἀνάλογου χωρίου; Ἡ σέ θεμιτή ποιητική συνεκδοχή, στή χρήση δηλαδή τοῦ μέτρου τῆς χωρητικότητας (στάμνα) ἀντί τοῦ περιέχοντος (βαγένι); Μπορεῖ σέ αὐτά, ἀλλά καί στήν ἀξίωση τῆς ὁμοιοκαταληξίας, πού ἀπαντᾷ στούς δύο ἄλλους στίχους τοῦ τετράστιχου (ὅπου λέγεται πώς «τό κρασί εὐώδισε/ ἀπό τήν ἀνοιγμένη στάμνα»):

*σάν τή βουνίσια μυρουδιά, σίντας βαρεῖ κατάψυχη
νύχτια δροσιά τά θάμνα.*

Γιάννης Δάλλας

«Ὁ ἐκ Κύπρου εὐθαρσής πληρεξούσιος...»

Σέ πρόσφατη ἐργασία μου, συνοδευμένη μέ ἀγνωστα στοιχεῖα («Τό Φῶς πού καίει τοῦ Βάρναλη: ἡ πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου καί ὁ ἀντίκτυπός της», *Πόρφυρας*, τχ. 99, Ἰαν.-Ἰουν. 2001, σσ. 17-36), ἔγραφα πώς ἡ ἀνακίνηση τοῦ θέματος γιά τήν ἀπόλυση τοῦ Βάρναλη ἔγινε «μέ ἐπερώτηση τοῦ βουλευτῆ Γ. Σ. Φραγκοῦδη». Τώρα ἀνακοινώνω, ἀπό δημοσίευμα τοῦ Ὑποῦ τῆς ἐποχῆς, τά διαμειφθέντα στή Βουλή:

Η ΤΙΜΩΡΙΑ ΤΟΥ ΒΑΡΝΑΛΗ ΕΝ ΤΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΙ

Τήν τετάρτην τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσιν ἀπσχόλησεν ἐν μιᾷ τῶν προσφάτων αὐτῆς συνεδριάσεων ἡ τιμωρία τοῦ κομμουνιστοῦ, καθηγητοῦ καί ποιητοῦ κ. Κ. Βάρναλη, συνεπεῖα σχετικῆς ἐπερωτήσεως τοῦ γνωστοῦ καί παρ' ἡμῖν πληρεξοῦσιου κ. Γ. Φραγκοῦδη.

Ὁ ἐκ Κύπρου καταγόμενος καί ἐν Ἀθήναις πολιτευόμενος εὐθαρσής πληρεξούσιος ἐπηρώτησε τόν Ὑπουργόν τῆς Παιδείας διατί δέν ἔπαυσεν ὀριστικῶς τόν καθηγητήν τῆς παιδαγωγικῆς Βάρναλην, ὅστις δύο ἔτη προτοῦ διορισθῆ καθηγητῆς ἐδημοσίευσεν δύο ἐκφυλιστικά βιβλία, «Ὁ λῶς τῶν εὐνούχων» καί «Τό φῶς πού καίει», δι' ὧν ὑβρίζεται ἡ ἰδέα τῆς Πατρίδος. Ὁ κ. Φραγκοῦδης ἀναγιγνώσκει περικοπᾶς τῶν βιβλίων τούτων καί ζητεῖ τήν ὀριστικὴν παῦσιν τοῦ καθηγητοῦ τούτου ὅστις, ὅταν δέν θά εἶναι καθηγητής, θά δύναται ἐλευθέρως νά ἀναπτύσῃ τὰς ἰδέας του. Σχετικῶς ἀναφέρει ὅτι ἐδημιουργήθη ἐν Ἀθήναις μία παιδαγωγικὴ Ἀκαδημία [ἐννοεῖ αὐτήν τήν ὁποία διηύθυνε ὁ Δ. Γληνός] εἰς ἣν διδάσκεται ὁ κομμουνισμός καί ὁ ἐκφυλισμός. Διὰ τοῦτο - ἐπιλέγει - καί οἱ μαθηταὶ ἄλλοι μὲν ἐρωτῶμενοι ἀπαντοῦν ὅτι δέν ὑπάρχει πατρίς, ἄλλοι δέ μετὰ φανατισμοῦ ἐκδηλώνονται κομμουνισταί.

Ὁ ὑπουργός τῆς Παιδείας κ. Μανέττας ἀπήντησεν ὅτι ἐπὶ τῆς ὑπουργίας τοῦ προκατόχου του παρεπέμφθη ἡ ὑπόθεσις Βάρναλη εἰς τό Ἐκπαιδευτικόν Συμβούλιον, ὅπερ βεβαιωθὲν παρὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Βάρναλη ὅτι εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῶν δύο τούτων βιβλίων, τόν ἐκάλεσεν εἰς ἀπολογία, οὗτος δέ ἀπελογήθη καί τό Συμβούλιον ἀπεφάνθη ὑπέρ τῆς προσωρινῆς του παύσεως κατὰ πλειοψηφίαν καί τῷ ἐπεβλήθη ἐξάμηνος παῦσις.

ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Μετά τήν ἀπάντησιν τοῦ κ. ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας, ὁ κ. Γ. Φραγκοῦδης λέγει ὅτι ἐπιφυλάσσεται νά ἐπαναφέρῃ ὀλόκληρον τό Ἐκπαιδευτικόν ζήτημα εἰς τήν Συνέλευσιν καί θά προκαλέσῃ σχετικόν ψήφισμα, διότι εἰς τό ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας ἔγινε κατάχρησις καί ἐκμετάλλευσις τοῦ δημοτικισμοῦ εἰς βάρος τῆς πατρίδος, τῆς νεολαίας καί τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἐν τέλει ἐζήτησεν ὅπως ἡ Κυβέρνησις ἀνταποκρινόμενη εἰς τό αἶσθημα τῆς Συνελεύσεως παύσῃ τόν κ. Βάρναλην ὀριστικῶς. Εἰς τήν συζήτησιν ἀνεμίχθη καί ὁ πρωθυπουργός κ. Μιχαλακόπουλος παρατηρήσας ὅτι ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀπόλυσιν τοῦ κ. Βάρναλη, τοῦτο εἶναι ζήτημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου, τό ὁποῖον εἶναι διαιτητικόν Δικαστήριον, καί τοῦ ὁποῖου αἱ ἀποφάσεις εἶναι ὑποχρεωτικά διὰ τόν ὑπουργόν, ὁ ὁποῖος δέν δύναται ὡς ἐκ τούτου νά ἐλεγχθῆ. Ἄλλο εἶναι τό ζήτημα ἂν ὁ κ. πληρεξούσιος φρονῆ ὅτι πρέπει νά καταργηθῆ τό Συμβούλιον ἢ νά περιορισθῆ ἡ δικαιοδοσία ἢ ἡ ἐξουσία αὐτοῦ.

ἐφημ. Ταχυδρόμος (Αλεξανδρείας) 20 Μαΐου 1925.

Καί ἡ κατάληξη γνωστή: Τὴν 9-1-1926 ἐπικυρώθηκε ἡ Συντακτικὴ πράξις «Περὶ καταργήσεως τῶν Διοικητικῶν καὶ Ὑπηρεσιακῶν Συμβουλίων» καὶ ἀκολούθησε ἡ ὁριστικὴ ἀπόλυσις τοῦ Βάρναλη μέ τὴν 26-2-1926 ὑπουργικὴ ἀπόφασις (Φ.Ε.Κ.34Γ', 16-2-1926).

Γιάννης Δάλλας

Δυο φεμινίστριες συγγραφεῖς Καλλιρρόη Παρρέν καὶ Εἰρήνη Δεντρινού

Ἡ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ που δημοσιεύουμε ἀφορᾷ δύο πρωτοπόρες φεμινίστριες καὶ συγγραφεῖς τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ. Ἡ Καλλιρρόη Παρρέν (1859-1940),¹ που ὡς πρόεδρος τοῦ Λυκείου Ἑλληνίδων υπογράφει τὴν ἐπιστολή, εἶναι ἡ γνωστὴ δημοσιογράφος που ἐξέδιδε τὴν εβδομαδιαία *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*, ἀπὸ το 1888 ἕως το 1918. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο συγγραφικὸ ἔργο της, που ἔχει ἐπίκεντρό του τὴ χειραφέτησι, τὴν παιδεία καὶ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκα, τεράστια υπῆρξε ἡ κοινωνικὴ προσφορὰ της με τὴν ἰδρύσι εὐαγῶν, πολιτιστικῶν καὶ εκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, ὅπως τὸ Κυριακάτικο Σχολεῖο (1890) γιὰ τὴ μόρφωσι τῶν ἀγράμματων καὶ ἀναξιόπαθουσῶν γυναικῶν, τὴν Ἑνωσι Ἑλληνίδων (1896), τὸ Ἄσυλο Ἀνιάτων Γυναικῶν (1896) καὶ τὸ Πατριωτικὸν Ἴδρυμα (τὸ γνωστὸ σήμερα ὡς ΠΙΚΠΑ, 1898).

Ἡ Εἰρήνη Δεντρινού (1879-1974) εἶναι ἡ κερκυραία δημοτικίστρια, συγγραφέας καὶ φεμινίστρια, ἡ τελευταία εκπρόσωπος καὶ ἱστορικός τῆς λογοτεχνικῆς Σχολῆς τῆς Κέρκυρας. Στενὴ φίλη του Κ. Θεοτόκη καὶ του Λ. Μαβίλη, ἐκδότρια τῆς *Κερκυραϊκῆς Ἀνθολογίας*, υπῆρξε ἀπὸ τὶς σημαντικότερες γυναῖκες τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ κορυφαῖο πρόσωπο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Κέρκυρας, κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ του. Οἱ φεμινιστικὲς τῆς τάσεις ἐκδηλώθηκαν τόσο μέσα ἀπὸ τὸ συγγραφικὸ ἔργο της, ὅσο καὶ με τὴν κοινωνικὴ-πολιτιστικὴ προσφορὰ της στο νησί της. Στὸ Α΄ Συνέδριον, τὸ 1921, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὴν ἐπιστολή, εἶχε συμμετάσχει καὶ ἡ Δεντρινού· ὑπάρχει μάλιστα καὶ φωτογραφία με τὶς συνέδρους, στὰ Προπύλαια τοῦ Ζαππείου μεγάρου, μεταξύ τῶν ὁποίων διακρίνεται καὶ αὐτή:

(1r)

Ἀθήναι 2 Ἰουνίου 21

Πρὸς τὴν κ. Εἰρήνην Δενδρινού
Πρόεδρον τοῦ Τμήματος τοῦ Σ.Ε.Δ.Γ.²
Κέρκυραν

Ἀξιότιμος Κυρία
Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων³ σας παρακαλεῖ νὰ δεχθῆτε

και να διαβιβάσετε προς το υπό την Προεδρείαν σας Συμβούλιον τας θερμάς του ευχαριστίας διότι μετά τόσης επιεικειάς εκρίνατε την διεξαγωγήν τού παρ' αυτού διοργανωθέντος Α' Γυναικείου Συνεδρίου.⁴ /

(1ν) Με την ελπίδα ότι προσεχώς θα έχωμεν εξασφαλίσει τα αποτελέσματα του Συνεδρίου τούτου και ότι το ζήτημά μας θα λυθή ως όλοι επιθυμούμεν,⁵ σας παρακαλούμεν να δεχθήτε την έκφρασιν της προς υμάς αφοσιώσεώς μας.⁶

Η Πρόεδρος

Κ. Παρρέν

η Γραμματέυς

Ε. Νικολαΐδου⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Παρρέν φοίτησε στο Αρσάκειο και έγινε δασκάλα. Το ίδιο και η Δεντρινού, στο Αρσάκειο της Κέρκυρας.
2. Σύνδεσμος Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκος. Ιδρύθηκε στην Ελλάδα, το 1920.
3. Η Καλλιρρόη Παρρέν ήταν ιδρύτρια του γυναικείου σωματείου του Λυκείου των Ελληνίδων (Αθήνα, 1911), το οποίο αποτέλεσε το κέντρο, από το οποίο ξεκίνησαν οι πρώτες προσπάθειες της γυναικείας δράσης και χειραφέτησης στην Ελλάδα. Στους σκοπούς του ήταν η διάσωση των ελληνικών λαϊκών παραδόσεων, των ηθών και των εθίμων. Εκτός από την πρωτεύουσα λειτουργούσαν και στις μεγάλες επαρχιακές πόλεις τμήματά του, ένα από τα οποία και στην Κέρκυρα, με προϊστάμενη τη συγγραφέα και φεμινίστρια Ειρήνη Δεντρινού (ο τύπος «Δεντρινού» αποτελεί τη δημόδη εκδοχή του επιθέτου της, επιλογή προσωπική της δημοτικίστριας κερκυραίας λογίας. Ωστόσο, η αναγραφή της ως «Δενδρινού» σε διάφορα έντυπα ή κείμενα ήταν συνήθης, παρότι την ενοχλούσε και προέβαινε σε διορθώσεις).
4. Το Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Γυναικών, στη διεξαγωγή του οποίου πρωτοστάτησε η Παρρέν, έγινε το 1921 στην Αθήνα. Διοργανωτής υπήρξε το Λύκειο των Ελληνίδων και την έναρξή του κήρυξε ο Δημ. Γούναρης, πρωθυπουργός τότε της Ελλάδας. Η επιτυχία του φαίνεται από τα 180 ελληνικά γυναικεία σωματεία που έλαβαν μέρος σ' αυτό με αντιπροσώπους τους. Εκπρόσωπος του Τμήματος Κερκύρας ήταν η Δεντρινού.
5. Το αναφερόμενο ζήτημα των γυναικών πρέπει να είναι το δικαίωμα ψήφου. Το 1894, αρχικά, με ενέργειες της Παρρέν ζητήθηκε από τον Χαρ. Τρικούπη να προωθήσει το αίτημα αυτό των γυναικών. Η δεύτερη αίτηση και αφού είχαν ωριμάσει αρκετά οι συνθήκες στην ελληνική κοινωνία, έγινε το 1921, στον Γούναρη. Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής διοργανώθηκε και το εν λόγω Συνέδριο.
6. Για το γυναικείο ζήτημα βλ. Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννίου, *Γυναίκα και πολιτική*, Αθήνα 1925.
7. Η επιστολή είναι γραμμένη στις σελ. 1Γ και 1ν δίφυλλου επιστολόχαρτου, που φέρει στην 1η σελίδα (άνω αριστερά) έντυπη τη φίρμα ΛΥΚΕΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ. Η γραφή, με μαύρο μελάνι, πολύ ευανάγνωστη, με δύο ανώδυνες διορθώσεις, είναι της Καλλιρρόης Παρρέν, όπως φαίνεται από την υπογραφή, που ανήκει εμφανέστατα στον ίδιο γραφικό χαρακτήρα. Το χαρτί είναι πολυτελείας, αλλά κάπως σκούρο από το χρόνο.

Θεοδόσης Πυλαρινός

80

Μικροσεφερικά

1. Κίχλη, Γ' («Τό φῶς»), 56 ἐξ.:

Ἄγγελικό καί μαῦρο, φῶς,
γέλιο τῶν κυμάτων στίς δημοσιές τοῦ πόντου,
δακρυσμένο γέλιο,
σέ βλέπει ὁ γέροντας ἰκέτης
[...]

α) Τοῦς πασίγνωστους αὐτούς στίχους τοῦ Σεφέρη, συχνά, συχνότατα, συνηθίζουμε νά τοῦς ἀπαγγέλλουμε παραβλέποντας τό γεγονός ὅτι ἡ λέξη «φῶς» βρίσκεται ἀνάμεσα σέ δύο κόμματα, σάν τά δύο ἐπίθετα «ἀγγελικό καί μαῦρο» νά ἦταν ἐπιθετικοί προσδιορισμοί της.

Εἶναι προφανές, ἔστω κι ἂν οὐσιαστική νοηματική διαφορά δέν φαίνεται νά ὑπάρχει, ὅτι ὁ ποιητής συντάσσει: «Φῶς, γέλιο τῶν κυμάτων στίς δημοσιές τοῦ πόντου, δακρυσμένο γέλιο, ὁ γέροντας ἰκέτης σέ βλέπει ἀγγελικό καί μαῦρο»· καί ὅτι, κατά συνέπεια, ἡ θέλησή του εἶναι ὁ ἀναγνώστης νά διαβάσει τοῦς στίχους αὐτούς μέ τίς ἀπαιτούμενες ἀπό τή σύνταξη αὐτή παύσεις καί μέ τόν ἀνάλογο χρωματισμό τῆς φωνῆς.

β) Ἀνεξάρτητα τώρα ἀπό τά συντακτικά του συμφραζόμενα, τό «φῶς» αὐτό, τό «ἀγγελικό καί μαῦρο», μπορεῖ, βέβαια, νά θυμίζει τή σολωμική εἰκόνα (Ἐλ. Πολ., Σχ. Γ', 15):

Σάν ἥλιος ὀπού ξάφνου σκεῖ πυκνά καί μαῦρα νέφη
Τ' ὄρος βαρεῖ κατάραχα καί σπῖτια ἰδές στή χλόη
ἢ τήν οἰκειότερη στόν Σεφέρη καλβική («Εἰς θάνατον», κ'):
[...]
ὁ ἥλιος κυκλοδίωκτος
ὡς ἀράχνη μ' ἐδίπλωνε
καί μέ φῶς καί μέ θάνατον
ἀκαταπαύστως

ἢ ἀκόμη καί τά Φωτερά σκοτάδια (1915) τοῦ Γ. Δροσίνη.

Ὅμως, στίς Μέρεις, Ε', σ. 86 (ἐγγραφή τῆς 1.1.1947), διαβάζουμε τήν ἐξῆς ἐμπιστευτική σημείωση: «Τίς προάλλες δανείστηκα τό Θησέα τοῦ Gide [...]. Διαβάζοντας τή συνάντηση τοῦ Θησέα μέ τόν Οἰδίποδα, συλλογίστηκα τό τέλος τῆς Κίχλης - 'obscurité tu seras ma lumière'».

Ἄς προσθέσουμε ἐδῶ τρία ἄλλα ἀνάλογα παραθέματα ἀπό ἔργα πού ὁ Σεφέρης εἶχε ὀπωσδήποτε διαβάσει:

V. Hugo, *Les Misérables*, Pléiade, σ. 365: [L' empire (= Ναπολέον, Α')] «avait répan-
du sur la terre toute la lumière que la tyrannie peut donner; **lumière sombre**. Disons plus:
lumière obscure. Comparée au vrai jour, c' est de la nuit...».

A. Rimbaud, *Une saison en enfer*, (Pléiade, σ. 110) : «Enfin, ô bonheur, ô raison, j'
écartai du ciel l' **azur, qui est du noir**, et je vécus, étincelle d' or de la lumière nature».

G. de Nerval, *Les Chimères*, «El Desdichado», 1-4, Garnier (1958), τ. I, σ. 693:

«Je suis le ténébreux, –le vœuf,– l' inconsolé,
Le prince d' Aquitaine à la tour abolie:
Ma seule étoile est morte, –et mon luth constellé
Porte le soleil noir de la mélancolie.»

Καί ἓνα τέταρτο πού δέν θά ἦταν ἴσως γνωστό στόν Σεφέρη, ἀλλά πού φανερώ-
νει τί διάδοση εἶχε, στά γαλλικά τουλάχιστον κείμενα, ἡ συμβολική αὐτή μεταφορά:
Ὁ ἴδιος ὁ Gérard de Nerval, τήν παραμονή τῆς αὐτοκτονίας του, ἔγραψε στή θεία του
Labrunie: «Ne m' attends pas ce soir, car la nuit sera noire et blanche» (ἐπιστολή
τῆς 24.1.1855, Pléiade, τ. III, σ. 912).

Μένει νά ἐρευνηθεῖ ποιός καί πού γιά πρώτη φορά στά νεότερα χρόνια εἶδε τό κλα-
σικό φῶς ρομαντικά μαῦρο καί τό ρομαντικό σκοτάδι κλασικά ἄσπρο.

2. «Μνήμη, Β'»

α) Ἡ παρουσία τοῦ Σικελιανοῦ σ' αὐτό τό «κυπριακό», καί ἰωνικό, ποίημα τοῦ
Σεφέρη ἔχει, ὡς γνωστόν, ἤδη καλά μελετηθεῖ (Γ. Π. Σαββίδης, «Μιά περιδιάβαση»,
Γιά τόν Σεφέρη, Τιμητικό ἀφιέρωμα στά τριάντα χρόνια τῆς Στροφῆς (1961), ἀνα-
τύπωση, Ἐρμῆς, 1981, σ. 387· Ν. Βαγενᾶς, Ὁ ποιητής καί ὁ χορευτής, Μιά ἐξέ-
ταση τῆς ποιητικῆς καί τῆς ποίησης τοῦ Σεφέρη, Κέδρος, 1979, σσ. 195-216).

Ἐδῶ μποροῦν νά προστεθοῦν μερικές ἐπί πλέον συγγένειες πού προκύπτουν ἀπό
τῆ σύγκριση τοῦ «Μνήμη, Β'» μέ τό «Ἱερά ὁδός» (Ἰ. Α. Σικελιανοῦ, Ἄπαντα,
Λυρικός βίος, ἐπιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Ἰκαρος, τ. 5, σσ. 41-45), ἓνα ποίημα πού, ἤδη
ἀπό τήν πρώτη δημοσίευσή του τό 1935, κατ' ἐξοχήν συγκίνησε καί ἐπῆρασε τόν
Σεφέρη ὅπως μᾶς πληροφορεῖ κι ὁ ἴδιος (Δοκίμες, Β', σ. 98· Μέρες, Γ', σ. 230):¹

Καί στά δύο ποιήματα, ὁ ἀφηγητής εἶναι ἓνας μοναχικός ἄνδρας ἀποτραβηγμένος
στήν ἀπεραντοσύνη τῆς φύσης καί στή σιωπή τῶν ἐρειπίων, στήν Ἐφεσο στό ἓνα
(«Μνήμη, Β'», ὑπότιτλος, στ. 3-4, 29-30), στήν Ἐλευσίνα στό ἄλλο («Ἱερά
ὁδός», τίτλος, στ. 9-11, 20-21, 90-91).

Ἡ σκηνή καί στά δύο ποιήματα διαδραματίζεται τήν ὥρα τοῦ δειλινοῦ («Μνήμη,
Β'», στ. 4, 20· «Ἱερά ὁδός», στ. 2-3, 6). Καί ἐπί πλέον, καί στά δύο ποιήματα, τό
λυκόφως σημαδεύεται μέ τόν θάνατο ἑνός ζώου («Μνήμη, Β'», 20-21) ἢ τό μαρ-
τύριό του – ἓνα ὑποκατάστατο τοῦ θανάτου – («Ἱερά ὁδός», στ. 58-66).

Καί στά δύο ποιήματα ρεεῖ ἓνας ποταμός, «φανερωμένος, μέγας», ὁ ἐλευσίνιος,
στό «Ἱερά ὁδός» (στ. 13-14), ὑπόγειος, ἐξ ἴσου μυστικός, ὁ ἤρακλειτεῖος, στό
«Μνήμη, Β'» (στ. 12, 17).

Καί στά δύο ποιήματα πρόκειται γιά ἓνα τελετουργικό καί συμβολικό θέαμα, τό
ὁποῖο, εἴτε μέ τήν ἀπουσία του, πού γίνεται αἰσθητή ὡς στέρηση («Μνήμη, Β'», 23-
25, τά ἀρχαῖα θέατρα ἔρημα καί ἄδεια), εἴτε μέ τή φρίκη πού ἐμπνέει («Ἱερά ὁδός»,
τό θέαμα τῆς ἀρκοῦδας, τοῦ μωροῦ τῆς, κλπ.), βυθίζει τόν ἀναγνώστη καί θεατή του
στόν πόνο, στή θλίψη, στόν θάνατο («Μνήμη, Β'», 27-30· «Ἱερά ὁδός», 81-82) καί
γενᾶ μέσα του τήν ἀνάγκη καί τόν πόθο τῆς λύτρωσης, τῆς ἐπιστροφῆς στήν ἰσορ-
ροπία τῶν πραγμάτων, πού ἐκφράζεται μέ τήν ὕστατη σπαρακτική κραυγή:

Κάποτε θά ξαναγεμίσουν;
(«Μνήμη, Β'», στ. 25)
Θά 'ρτει τάχα ποτέ, θέ νά 'ρτει ἡ ὥρα [...];
(«Ἱερά δόξ», στ. 93).

Τέλος, καί στά δύο ποιήματα, ὡς ἀπάντηση στίς πύό πάνω ἐρωτήσεις, δίνεται, σέ τόνο, βέβαια, ἀπορηματικό, ἀλλά ὀπωσδήποτε χωρίς ἐρωτηματική στίξη, ἡ ὑπόσχεση μιᾶς ἀνάστασης:

«Μπορεῖ τήν ὥρα τοῦ θανάτου»
(«Μνήμη, Β'», στ. 26)

Ἔνα μούρμουρο
κ' ἔμοιαζ' ἔλεε

«θά 'ρτει».
(«Ἱερά δόξ», στ. 107).

Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ Σικελιανός ἀφηγεῖται τό μαρτύριο τῆς ἀρκούδας πού χορεύει καί τοῦ μωροῦ τῆς μέ τήν πανθειστική προοπτική μιᾶς ἀνάστασης γενικευμένης σ' ὀλόκληρη τή φύση, ἐνῶ, ἀντιθέτως, στή σφερική μεταφυσική, ὁ θάνατος ἐνός ζώου φαίνεται νά εἶναι κάτι τό φριχτό, ἐπειδῆ ἀκριβῶς ἀποκλείει τήν ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης, ὅπως μαθαίνουμε ἀπ' ὅσα ὁ ἴδιος ὁ ποιητής γράφει σχετικά μέ τόν θάνατο τῆς γάτας του (Μέρες, Ε', σ. 148): «ἐνας τέτοιος θάνατος σέ κάνει νά βλέπεις τό κενό [...] εἶναι ἄλλο πράγμα τό φάσμα ἐνός ζώου· χωρίς ἀνάσταση· ὁ ἀπόλυτος χαμός. Τό χῶμα [τῆς ταφῆς τῆς γάτας του] ἦταν φριχτά ἀπάνθρωπο τήν Παρασκευή τό ἀπόγεμα».

Ἐποσδήποτε ὅμως, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ προϋπόθεση *sine qua non* τῆς (ὀποιασδήποτε) ἀνάστασης εἶναι ὁ θάνατος· μόνον αὐτός τήν καθιστᾶ δυνατή.

6) Ὁ στίχος 17: «Ἄδης καί Διόνυσος εἶναι τό ἴδιο» μεταφράζει βέβαια τόν πασίγνωστο ἥρακλείτειο λόγο: «ὡυτός δὲ Ἄϊδης καί Διόνυσος».

Ἡ πλήρης φράση τοῦ Ἡρακλείτου (Diels-Kranz, 15) ἔχει ὡς ἐξῆς: «εἰ μὴ γάρ Διόνυσῳ πομπήν ἐποιούντο καί ὕμνεον ἄσμα αἰδοίοισιν, ἀναιδέστατα εἴργαστ' ἄν· ὡυτός δὲ Ἄϊδης καί Διόνυσος, ὅτεφ μαίνονται καί ληναῖζουσιν». Νοσημένη κατά γράμμα ἡ φράση αὐτή δέν σημαίνει τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι λέει· πῶς δηλαδή θά ἐπρόκειτο γιά τίς αἰσχιστες τῶν πράξεων, ἄν ὁ λόγος δέν ἦταν γιά πομπές καί ὕμνους φαλλικούς πρὸς τιμὴν τοῦ Διόνυσου· γιατί ὁ Ἄδης εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Διόνυσος πρὸς χάριν τοῦ ὁποίου μαίνονται καί γιορτάζουने τά λήναια.²

Ἐπομένως, στά συμφραζόμενα τοῦ σφερικοῦ ποιήματος, ὅπως ἐξ ἄλλου ἤδη στήν ἀρχαιότητα, ἡ ταύτιση αὐτή Ἄδη-Διόνυσου θεωρεῖται γενικῶς πῶς ἀναφέρεται σέ κάποια μυστική λατρεία, βασισμένη στόν εὐρύτερα διαδεδομένο μῦθο ἐνός θεοῦ πού πεθαίνει καί ἀνασταίνεται, μιά ἐρμηνεῖα πού εἶχαν καταστήσει ἰδιαιτέρα ἀρεστή σ' ὅλο τό πρῶτο μισό τοῦ 20οῦ αἰῶνα τά ἔργα τοῦ James Frazer (εἰδικότερα γιά τό θέμα Ἄδη-Διόνυσου, δέξ *Golden Bough*, τ. II, ² 1900, σσ. 160-168· πρβλ. *Δοκιμές*, Β', σσ. 218-219).

Στή συγκεκριμένη περίπτωση, ὁ παραλληλισμός μεταξύ Ἄδη καί Διόνυσου βασί-

ζεται σέ μιά ὕστερη ἐκδοχή τοῦ ἀρχαίου μύθου, κατά τήν ὁποία ὁ Διόνυσος-Ζαγρεύς, γιός τοῦ Διός καί τῆς Περσεφόνης (καί ὄχι τῆς Σεμέλης), διαμελιζέται, τρώγεται (ἀπό τούς Τιτάνες) καί ἀνασταίνεται. Καί καθώς ξέρομε, ὁ Διόνυσος αὐτός ἀποτελεῖ κεντρική μορφή τοῦ ὄρφισμοῦ³ καί, στά νεοελληνικά γράμματα, τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ Σικελιανοῦ (δές Γ. Π. Σαββίδη, «Μιά περιδιάβαση», ὅ.π.π., σ. 387).⁴

Ἔχοντας τώρα κατά νοῦν ἀφ' ἑνός ὅτι στό «Μνήμη, Β'», κατά τή διδασκαλία Ἡρακλείτου - Σικελιανοῦ - Σεφέρη, Ἄδης καί Διόνυσος εἶναι τό ἴδιο καί ἀφ' ἑτέρου ὅτι στό κέντρο τῆς ὀρχήστρας τῶν ἀρχαίων θεάτρων (στ. 23-25) βρίσκεται, ὡς γνωστόν, ἡ θυμέλη, ὁ βωμός τοῦ Διονύσου, εὐκόλα συμπεραίνουμε ὅτι «τρέχω στήν ὀρχήστρα» (στ. 27) σημαίνει «κατεβαίνω στόν Ἄδη». Σημασία πού ἔρχεται νά ἐπιβεβαιωθεῖ μέ τήν κραυγή τοῦ ἐπόμενου στίχου (28): «Ἀφῆστε με ν' ἀκούσω τόν ἀδερφό μου».

Μιά ἄλλη μορφή τῆς σεφερικῆς νέκυιας. Ξέρομε πράγματι ὅτι ὁ ἀδερφός τοῦ Σεφέρη, ὁ Ἄγγελος, πέθανε στίς 19.1.1950, μερικούς μόλις μῆνες πρὶν ἀπό τό ταξίδι τοῦ ποιητῆ στήν Ἔφεσο.⁵ Ὁ μοναχικός ἄνδρας τῶν ἐρειπίων τῆς Ἐφέσου, στό ἄδειο καί ἔρημο θεατρό της, στή θυμέλη του, στόν βωμό τοῦ Ἄδη-Διονύσου, δηλαδή στόν Ἄδη, βιάζεται νά συναντήσῃ τόν ἀδελφό του πού ἔχει πρόσφατα φτάσει ἐκεῖ. Ἡ βιασύνη του νά τόν ἀκούσει, νά τόν δεῖ νά ἐπανέρχεται στή ζωή, εἶναι ὅση καί ἡ ἐπιθυμία του νά δεῖ νά ξαναγεμίζουν τά ἀρχαῖα θεάτρα (στ. 25-26). Ἀλλά οἱ νεκροὶ σιωποῦν (στ. 29):

«Κι ἦταν σκληρή ἡ σιγή τριγύρω μας».

Τά ἀρχαῖα θεάτρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δέν θά μπορέσουμε νά τά δοῦμε νά ξαναγεμίζουν, οὔτε ἴσως «τήν ὥρα τοῦ θανάτου». Ἡ σιωπή τῶν νεκρῶν ἀκυρώνει κάθε ἐλπίδα ἀνάστασης. Τήν ἐξήγηση μᾶς τή δίνει ὁ ἴδιος ὁ Σεφέρης (Μέρες, Ε', σ. 221, ἐγγραφή τῆς 22.10.1950): «Ἡ ἀπόγνωση τῶν ἐρειπίων τῆς Μικρασίας εἶναι ἀπερίγραπτη. Τά πάντα συντείνουν γιά νά τήν κάνουν πύο στυγνή. Οἱ νεκροί, γιά νά μιλήσουν, ἔχουν ἀνάγκη ἀπό ζωντανό αἷμα· εἶναι αὐτό πού λείπει ἐδῶ. Κάποτε περνᾷ ἕνας ξένος, κάνει τήν προσφορά τῆς ζωῆς, καί φανερώνεται ὁ ἴσκιος τοῦ Τειρεσία ἢ τῆς Ἀντίκλειας· ἔπειτα ὅλα χάνονται στήν ἀπέραντη νέκρα». Καί, μερικά χρόνια ἀργότερα, ὁ ποιητής ἀποφεύγει νά ἐπισκεφτεῖ τό σπίτι τοῦ πεθαμένου ἀδελφοῦ του στή Νέα Ὑόρκη μέ τήν ἀνάλογη ἐξήγηση: (Μέρες, Ζ', σ. 43 ἐξ., ἐγγραφή τῆς 28.2.1957): «Δέν θά ἤθελα νά μπῶ μέσα στό σπίτι του. Ἐπειτα ἀπό τό τελευταῖο μου ταξίδι στή Σκάλα ἔμαθα καλά τί σημαίνουν αὐτές οἱ ἀναδρομές -αὐτή ἡ κάθοδος στόν Ἄδη...».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά τό ποίημα αὐτό τοῦ Σικελιανοῦ ὁ Σεφέρης σχεδίαζε, ὡς γνωστόν, μιά δοκιμή πού ἔμεινε τελικά ἀτέλειωτη (δές Γ. Σεφέρη, «Ἡ Ἱερά ὁδός' τοῦ Σικελιανοῦ», Σχεδιά, 1, Νοέμ.-Δεκ. 1978, σ. 1 ἐξ.).
2. Ὁ Σεφέρης χρησιμοποιεῖ στήν κυριολεξία τῆς τῆ φράση αὐτή τοῦ Ἡρακλείτου βάζοντάς την στό στόμα τοῦ «Ἡδονικοῦ Ἐπλήγορος» τῆς Κίχλης, ὁ ὁποῖος, στόν Ἄδη πιά μετά τό ὀργιαστικό

παλάτι τῆς Κίρκης, διαπιστώνει πικρά (Μέρες, Ε', σ. 138, έγγραφη τῆς 24.7.1949): «Τώρα ἐδῶ κάτω ξέρω/ πῶς ὁ Ἄδης κι ὁ Διόνυσος εἶναι τό ἴδιο».

3. Ἀναφορικά μέ τή λατρεία τοῦ Διονύσου, τό βιβλίο τοῦ M. Jeanmaire, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*, Payot, Παρίσι 1951 παραμένει μιὰ ἀπό τίς καλύτερες μελέτες· σχετικά μέ τόν Διόνυσο-Ζαγρέα, δές τό κεφάλαιο IX («Dionysos mythique et mystique») καί, εἰδικότερα, σσ. 270-273, 372-416.

4. Πολλοί εἶναι οἱ στίχοι τοῦ Σικελιανοῦ πού ἀναγγέλλουν τήν ἀνάσταση ὡς συνέπεια τῆς ταύτισης Ἄδη καί Διονύσου, ἡ ὁποία, ἀναπόφευκτα, ἐπεκτείνεται καί στόν Ἰησοῦ. Δές π.χ. τό ποίημα «Διόνυσος-Ἰησοῦς» στό «Ἡ συνείδηση τῆς πίστης» (Ἄπαντα, Λυρικός βίος, τ. 3, σσ. 203-214) καί, ἐπίσης, στίχους ὅπως οἱ ἀκόλουθοι ἀπό «Τό κατορθωμένο σῶμα» στό «Ἡ συνείδηση τῆς προσωπικῆς δημιουργίας» (ὁ.π.π., σ. 248 ἔξ., στ. 82-87): «Ἦ μυστικά κατορθωμένο σῶμα./ σῶμα τῆς θυσίας./ ἀντίδρο ἀμετρων ψυχῶν/ Ἐσταυρωμένε Βάχχε./ ὦ τσακισμένη ἀπό τό βάρος τῶν τσαμπιῶν/ ἀθάνατη κληματριά!» Πρβλ. καί τούς στίχους 37-38 τοῦ ποιήματος «Μελέτη θανάτου», «Ἴμεροι» (Ἄπαντα, Λυρικός βίος, τ. 5, σ. 105), καθώς καί ὅσα ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Σεφέρης στή δοκιμῇ του γιά τόν Σικελιανό (Δοκιμές, Β', σσ. 94, 99).

5. Γιά τό ἀδελφικό πένθος σέ σχέση μέ τό ταξίδι τοῦ ποιητῆ, τό καλοκαίρι τοῦ 1950, στοῦς τόπους τῶν παιδικῶν χρόνων του, τό πρῶτο μετά τήν καταστροφή, δές Ἰω. Τσάτσου, Ὁ ἀδελφός μου Γιώργος Σεφέρης, Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας, 1973, σ. 362.

Χρῆστος Παπαζογλου

Ποιήματα ποιητικῆς τοῦ Κώστα Μόντη Μερικές σημειώσεις

Εἶναι αξιοσημείωτο το γεγονός ὅτι ὁ Κώστας Μόντης (1914) ἔγραψε εκατοντάδες ποιήματα ποιητικῆς, τα ὁποία πολλές φορές περιορίζονται σε ἓνα ἢ δυο στίχους καί εμφανίζονται με μεγαλύτερη πυκνότητα σε ὄριμα καί σε ὄψιμα βιβλία του. Σύμφωνα με τόν Γ. Π. Σαββίδη, ὡς ποιήματα ποιητικῆς ορίζονται «ὅσα ἔχουν ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα ὡς ἀντικείμενό τους τήν ποιητική πράξη καί γενικότερα τήν καλλιτεχνική δημιουργία· τίς προϋποθέσεις τῆς, τίς ατομικές καί κοινωνικές συνθήκες, καί τίς συνέπειές τῆς».¹ Με ἄλλα λόγια, στα κείμενα αὐτά θεματοποιούνται οἱ προσπάθειες τοῦ ποιητῆ νά ἀναμετρήσει τίς δυνάμεις του καί νά υποβάλει τίς ἐγνοιες καί τίς ἀντιλήψεις του γύρω ἀπό τήν ποιητική θεωρία καί πρακτική· νά καταθέσει τίς ἀμφιβολίες καί τίς ἀμφιταλαντεύσεις του γιά τα ὅρια τῆς ποίησης καί τῆς ποιητικῆς του τέχνης, γιά τή θέση τοῦ ποιητῆ στήν κοινωνία καί ἀπέναντι στον ἱστορικό περίγυρο, γιά τή μεθόδευσή καί τήν ἀποτελεσματικότητά τῆς συγγραφῆς του, κτλ. Θα ἀξίζε τον κόπο νά χαρτογραφῆσει καί νά διερευνῆσει κανεῖς τήν ἐμφάνισή, τήν πύκνωσή καί τόν χαρακτήρα τέτοιων κειμένων στή Νεοελληνική ποίηση.²

Στα ποιήματα ποιητικῆς τοῦ Μόντη, πού συνήθως ἀνήκουν στίς ἐντιτλές ἢ ἀτιτλές «Στιγμές» του, παρουσιάζεται ἓνας αυτοαναφορικός ομιλητής-ποιητής νά κατα-

θέτει τις αγωνίες και τις μεταπτώσεις του κατά τη διάρκεια της συγγραφής. Με τη «μεταφορική χρήση της προσωποποίησης»,³ με ευθύβολη και καίρια γραφή επιχειρεί να συλλάβει και να ορίσει τη μορφή της ποίησης, να διαγράψει την ευμετάβολη και πολύμορφη σχέση του ποιητή με τη μούσα. Αλλού συνομιλεί με τους προσωποποιημένους στίχους του ή δέχεται τον έλεγχο τους και γίνεται φερέφωνό τους· και αλλού σκιαγραφεί χιουμοριστικά ή ειρωνικά το πρόσωπο του ποιητή, τις ανησυχίες και τις εμμονές του, την διόλου αρμονική σχέση του με το περιβάλλον και την εποχή του. Ας δούμε τα πράγματα από πιο κοντά.

Μια πρώτη κατηγορία αποτελούν τα κείμενα στα οποία διαγράφεται η σχέση του ποιητή-ομιλητή με την ποίηση. Παρά το γεγονός ότι τόσο η μεταφορική γλώσσα της ποίησης όσο και η ειρωνική χρήση της αφήνουν στον αναγνώστη το αίσθημα της αμφιβολίας και του κενού (και άρα δεν μπορούμε να παίρνουμε τοις μετρητοίς ό,τι λέγεται ή ό,τι αφήνεται να νοηθεί σε πρώτο επίπεδο), θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η μορφή της ποίησης στο έργο του Μόντη προσλαμβάνει ποικίλες και αντιφατικές διαστάσεις. Από τη μια εμφανίζεται ως ακατάδεκτη και ασύλληπτη κυρά και «αφέντρα», «που κάθεται στη τζαμαρία της και κυτάζει!» (σ. 194),⁴ ενώ τα ποιήματα δεν είναι παρά «αναξιόπιστα αντίγραφα» της (Δ', 15). Αυτή δεν έχει προδιαγραφές (Δ', 70), ούτε «γενεαλογικό δένδρο» (Α', 85) και είναι απροσδιόριστης προέλευσης (Ε', 34), καταχωνιασμένη σε βυθούς και κρυφώνες (Δ', 93): «πάντα κάτι κρύβει στο μανίκι της» (Δ', 46) και προϋποθέτει «τόνους σιωπής» (Δ', 78): χρειάζεται «εκκόλαψη» (Ε', 50), δισταγμό και αμφιβολία (Ε', 74), λίγη κουβέντα και πολλή σιωπή (Γ', 179). Αλλού εμφανίζεται ως «μικρό πουλί της ανοίξεως» (152), τρυφερή, ντελικάτη αλλά και «γάτα εφτάψυχη» (123), ως «γλυκιά καταδίκη» (Γ', 78) και δώρο-παρηγορία στους έκπτωτους πρωτόπλαστους-ποιητές (Γ', 81).

Σε άλλη περίπτωση η ποίηση ταυτίζεται με τη φύση· οι ποιητές δεν είναι παρά απλοί αντιγραφείς της ποίησης-φύσης (Β', 199, 204, 206) και μόλις διαισθάνονται και αντιγράφουν «το δεύτερό της στρώμα» (Α', 150). Ως βασική αρετή της ποίησης προκρίνεται η απλότητα, η οποία όμως επιτυγχάνεται με επίπονη άσκηση: «Δεν μας παραδειγματίζει/ η απλή ομορφιά των άστρων,/ δεν μας παραδειγματίζει/ η αστόλιστη διάταξή τους;» (Β', 91): «Βάσανο που 'ναι πολλαπλό/ να της απλά τ' απλό» (Γ', 173). Η ποίηση δεν ανατέμνεται, δεν μπορεί να χωρέσει σε οποιοσδήποτε φιλολογικές προσεγγίσεις (1033, 1039, Γ', 104): υποσκάπτεται και ζημιώνεται από τη γνώση (Α', 147, 154, Β', 123, 259) και τη φιλοσοφία (Γ', 155). Επίσης, διαθέτει τη δική της γλώσσα (Β', 206, Ε', 45) ή είναι «υπεράνω γλώσσας» (Β', 245).

Έτσι, η σχέση του ποιητή με τη μούσα διαγράφεται σύνθετη, απαιτητική· ο πρώτος δέχεται τον αυστηρό έλεγχο της ποίησης: «Ακυρώνεις λοιπόν για μια λέξη;» (215): ή εκλιπαρεί τη βοήθειά της (196). Συναισθάνεται ότι η ποίηση δεν ποιείται με τις «λεξούλες» του, αφού τα εκφραστικά του μέσα είναι ανεπαρκή για να την περικλείσουν (Δ', 88). Παράλληλα, ανταποδίδει ειρωνικά και τηλεγραφικά τον έλεγχο και τη διαμαρτυρία του για την ακατάδεκτη μούσα: «Η δεσποινίς Ποίηση τώρα!» (169).

Περισσότερο συστηματική και έντονη παρουσιάζεται η σχέση του ποιητή με τους

προσωποποιημένους στίχους του, μια σχέση αμειλικτής αντιπαλότητας και συνένοχης συνεργίας. Ο ποιητής-ομιλητής γράφει «καθ' υπαγόρευση των στίχων» (77), που εμφανίζονται ως «νυχτερινοί επισκέπτες» (Α', 137), και ομολογεί –κατά τον τρόπο του Καρυωτάκη– ότι οι στίχοι «κοιμάτι σάρκα μου 'κοψαν» (79). Αλλού απολογείται στους στίχους του επειδή τους έγραψε (78) και συναισθάνεται ότι αυτοί τον ελέγχουν και τον «κυτάζουν με την άκρη του ματιού» (98)· και ότι προσοδεύει στις «στιχουργίες» (128), ή γράφει στίχους «αδέσποτους» (76), «ασυμπλήρωτους» (71), «μετεωρίτες», που δεν γίνονται ποιήματα (117), που «έρχονται και παρέρχονται» (170)· και άρα είναι «στίχοι αυτοκτονίας» και δεν πρόκειται να επιβιώσουν (243). Από την άλλη, διερωτάται αν οι στίχοι του στ' αλήθεια αποδεικνύονται καλύτεροι από τη σιωπή (162)· ορισμένοι από αυτούς του προκαλούν «ανία» ή «κανυποληψία» (163, 165), τους αντιλαμβάνεται ως εχθρικούς και προδότες (169) και προειδοποιεί ότι κάποια μέρα θα τους δώσει τη δική του απάντηση (142) ή επιβεβαιώνει ότι ήδη απάντησε σ' αυτούς (287). Ταυτόχρονα όμως διαπιστώνει πως «Όσο περισσότερους στίχους γράφουμε/ τόσο λιγότερους» (165). Επίσης, μιλώντας για λογαριασμό του ποιητή και του αναγνώστη, επισημαίνει ότι «το πρώτο στρώμα των στίχων γράφουμε/ το πρώτο στρώμα των στίχων διαβάζουμε» (89), για να υποδείξει αντίστοιχα πως συχνά ο ποιητής γράφει λιγότερα από όσα υπονοεί ή ότι ο αναγνώστης συνήθως κατανοεί ένα πρώτο επίπεδο του ποιητικού λόγου και λιγότερο τις βαθύτερες και πιο αθέατες πλευρές του.

Και ενώ επιδιώκει την κατάκτηση της ώριμης απλότητας στον ποιητικό λόγο, ο ποιητής-ομιλητής του Μόντη εμφανίζεται κάποτε να δηλώνει ότι δεν ενδιαφέρεται να γίνει κατανοητός από τους αναγνώστες («Ας μην κατανοήσουν επιτέλους!»: 177) και ότι θα γράψει «μονολεχτικούς και μονοσύλλαβους» (ή εξαιρετικά συμπτυκνωμένους και αφαιρετικούς) στίχους, να χάσκουν ατελείς και να αφήνουν υπονοούμενα ή γενικά να ξαφνιάζουν με τις τολμηρές προσωποποιήσεις και τις απροσδόκητες εκφράσεις: «κι οι έμφυτες ομοιοκαταληξίες των αποσιωπητικών!» (253)· «στο πρώτο ημιστίχο ισόπαλοι» (272).

Από την άλλη, ο ποιητής-ομιλητής θεματοποιεί την αγωνία του ότι διαρκώς κάτι του ξεφεύγει (Α', 91) και την αδυσώπητη πάλη του με τις λέξεις, που του φαίνονται «συνοφρωμένες» και «καχύποπτες» (Α', 102) ή προκλητικές, ασύλληπτες και σκοτεινές (Α', 152), και ζητά «στεγανές λέξεις» που δεν επιτρέπουν «διαρροή» και «διείσδυση» (Α', 148). Ακόμη, «εν όψει του επερχόμενου τέλους», τον απασχολεί η τύχη των ανολοκλήρωτων στίχων (Α', 154) και των «εκκρεμών» ποιημάτων του (389), που παρουσιάζουν «διαλείψεις» και πρέπει να συμπληρωθούν (96). Γι' αυτό, διερωτάται με προσποιητή αφέλεια: «Τι ακριβώς θέλω να πω μ' αυτό τον στίχο;» (392) ή δηλώνει ότι: «Δεν κάνω ποίηση/ μαζεύω ποίηση» (397)· ή επισημαίνει τον παλιμψηστο χαρακτήρα της λογοτεχνίας και συνοψίζει με ανάλαφρη διάθεση το δράμα και τον αγώνα του νεότερου ποιητή να αποσείσει από τους ώμους του το άχθος της ποιητικής παράδοσης: «Ποιος αν του πω θα καταλάβη/ πως ο Καβάφης κι ο Έλιοτ με μιμήθηκαν./ μονάχα που έτυχεν απλώς και μου προηγήθηκαν;» (1025).

Εξίσου σύνθετο και κάποτε αντιφατικό διαγράφεται το πρόσωπο του ποιητή, ο οποίος εμφανίζεται ανήσυχος (B', 113), παρήκοο και ανυπότακτο παιδί (B', 122), με «στραγγισμένη» καρδιά (A', 93) και με άκαμπτη σπονδυλική στήλη (B', 120), που έχει ως μοναδικό όπλο ένα άοπλο και ταυτόχρονα πάνοπλο «πλατύ μέτωπο» (B', 122) και βγαίνει ακάλυπτος «στα τρίστρατα του κόσμου» (244): ένας άκακος τρελός που αγωνίζεται χωρίς αντίκρισμα (B', 154), ή σαν «νοιικοκυρά» που ξανασφυγχαρίζει αχρείαστα και αλλάζει τη σειρά των επίπλων για να διασκεδάσει την πλήξη της (Γ', 119). Με άλλα λόγια, διαγράφεται ένας «τραγικά διαλεκτικός»⁵ ποιητής που προβληματίζεται έντονα γύρω από την ποιητική τέχνη. Έτσι, αυτοελέγχεται και διερωτάται: «Δεν ξέρω, πέστε μου εσείς, φάσκω και αντιφάσκω;» (356). Από την άλλη, δεν παραλείπει να δείξει την άλλη όψη αφελών και φιλόδοξων ποιητών, που νοιάζονται για την υστεροφημία τους και κρίνονται ως ακατάλληλοι για αποστολές (B', 196). Ωστόσο, σημειώνει ότι «Αυτοί όλοι οι 'ντελικάτοι' κι 'αχαμνοί'/ αυτοί οι κουτοί, δέθην αμνοί/ θα μας καθίσουν κάποια μέρα στο σκαμνί» (1040).

Εξάλλου, υποστηρίζει τη χρήση του τοπικού ιδιώματος στην ποίηση (B', 203) και ανησυχεί για την τύχη της, αφού αυτή δύσκολα μπορεί να διασπάσει το φράγμα του κυπριακού ορίζοντα (225). Είναι γεγονός ότι ο Μόντης γράφει αρκετά κείμενα στο γλωσσικό ιδίωμα του νησιού του, για να δείξει έμπρακτα ότι η περιφρονημένη προφορική λαλιά μπορεί να αναδειχθεί σε ποιητικό όργανο. Χρησιμοποιώντας το προσωπείο ενός «αφελή κύπριου ποιητάρη» βεβαιώνει ότι θα γράφει τα «καλλύτερα τραούδια» του στο κυπριακό ιδίωμα, για να συμβάλει με τον τρόπο του στη διάσωση και διάδοσή του (Γ', 185).

Από τις πρόχειρες αυτές σημειώσεις ίσως μπορεί να αντιληφθεί κανείς ότι ο Κ. Μόντης είναι από τους λίγους νεοέλληνες ποιητές που θεματοποιούν την ποιητική τους περιπέτεια με τέτοια ένταση και ποικιλία και σε τόση έκταση. Ύστερα από το ξεχωριστό ποιητικό παράδειγμα του Καβάφη και την εμπειρία του μοντερνισμού, ο πλέον «Σωκρατικός ποιητής» του νεότερου ελληνισμού (κατά την έκφραση του Γ. Π. Σαββίδη)⁶ δείχνει και απογομνώνει τη βασανιστική τριβή του με την ποιητική τέχνη: συστήνει έναν ανήσυχο, ασυμβίβαστο και αμφίθυμο ποιητή-ομιλητή, που συνοψίζει (άλλοτε με χιούμορ, ειρωνεία και σαρκασμό και άλλοτε με λεκτικά παράδοξα) τα προβλήματα και τους προβληματισμούς του γύρω από την ποίηση και την ποιητική της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Π. Σαββίδης, «Ποιήματα ποιητικής του Καβάφη» (1983), *Μικρά Καβαφικά Α'*, Αθήνα, Ερμής, 1985, σ. 283.
2. Η Γεωργία Τριανταφυλλίδη και άλλοι φοιτητές του Χ. Α. Καραγιώργου κατέγραψαν «Ποιήματα ποιητικής του 19ου αιώνα», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 3 (1991) 55-66.
3. Η επισήμανση έγινε από τον Γ. Κεχαγιόγλου, «Κώστα Μόντη, 'Μια λεύκα στην Κακοπετριά': Μια ανάγνωση» (1978), στον συλλογικό τόμο *12 κείμενα για τον Κ. Μόντη*, Αθήνα, Ερμής, 1984, σ. 74-83.
4. Σε παρένθεση αναγράφεται συντομογραφικά η παραπομπή στα ποιητικά Άπαντα του Κ. Μόντη

(Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Λευκωσία 1987 κ.ε.). Οι αριθμοί παραπέμπουν στις σελίδες· με τα κεφαλαία γράμματα Α'-Ε' δηλώνονται τα αντίστοιχα συμπληρώματα των Απάντων.

5. Γ. Κεχαγιόγλου, «Η επιμονή της χαράς ή τα κυπριακά του Κώστα Μόντη» (1980), 12 κείμενα, ό.π., σ. 128.

6. Γ. Π. Σαββίδης, «Πολυχρόνιο για τον Μόντη» (1979), *Το σπίτι της μνήμης*, Αθήνα, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, 1997, σ. 48.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

80

Τρία, ακόμη, σχόλια σε μια φιλολογική διαμάχη για τον Γιώργο Ιωάννου

Α. Δύσθυμο με άφησε η φιλολογική επιμέλεια της Αντιγόνης Βλαβιανού για τον τόμο: Γιώργος Ιωάννου, *Το Κατοχικό Ημερολόγιο χωρίς περικοπές* (εισαγωγή - σχόλια - επίμετρο Αντιγόνης Βλαβιανού, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000). Ο φιλολογικός επιμελητής πρέπει να καλύπτει και να προλαβαίνει όλες τις πιθανές απορίες του μέσου αναγνώστη, δεν πρέπει να αφήνει ασάφειες και κενά. Στην περίπτωση των κρυπτογραφημένων γραμμών που περιέχονται στο κατοχικό ημερολόγιο του έφηβου, τότε, Ιωάννου, ο αναγνώστης πληροφορείται από τον ίδιο τον συγγραφέα, από εισαγωγικό σημείωμα που συνόδευε την πρώτη δημοσίευση του ημερολογιακού κειμένου, τα ακόλουθα: «στη σελίδα 1 είχα σημειωμένο το συνθηματικό μου -δικής μου κατασκευής- αλφάβητο, με το οποίο σημείωνα πράγματα που δεν ήθελα να διαβαστούν από άλλους. Το φύλλο αυτό χάθηκε, μάλλον εγώ το έκοψα σε κάποια στιγμή φόβου, και τώρα μου είναι αδύνατο να αποκρυπτογραφήσω τα σημεία με τη συνθηματική γραφή». Όμως, στα σχόλιά της, στη σελίδα 74, αναφερόμενη στη συνθηματική γραφή (τριών γραμμών) της 1 Δεκεμβρίου 1943, η Α. Β. μας πληροφορεί: «Ο γράφων [=Γ. Ιωάννου] αποκωδικοποίησε εκ των υστέρων την εν λόγω συνθηματική γραφή, αναγράφοντας απαλά με το μολύβι το μυστικό περιεχόμενό της». Ο αναγνώστης, με βάση τα λεχθέντα από τον Ιωάννου [=ότι του είναι αδύνατο να αποκρυπτογραφήσει τα σημεία με τη συνθηματική γραφή], εκλαμβάνει, ευλόγως, ότι έγραψε απλώς με το μολύβι το πνεύμα και το νόημα γενικά της κρυπτογραφημένης φράσης κι ότι δεν αντιστοιχούν αυτά που έγραψε εκ των υστέρων με τα γράμματα της συνθηματικής γραφής. Γιατί αν συνέβαινε αυτό ακυρώνεται η εισαγωγική δήλωσή του για την αδυναμία του να τα αποκρυπτογραφήσει. Στην απάντησή της στην Καθημερινή η Α. Β. γράφει: [ο Ιωάννου] - όπως δηλώνω ρητώς και περιφράστως στη σημείωση (8) της επανέκδοσης του «Κ[ατοχικού] Η[μερολογίου]» από την «Εστία»- αποκωδικοποίησε εκ των υστέρων τη συνθηματική γραφή της ημερολογιακής εγγραφής της 1. 12. 43, παρέχοντάς μου πλήρως τη δυνατότητα να έχω αποκρυπτογραφήσει, εδώ και πέντε χρόνια, όλες τις συνθηματικές γραφές του «Κ.Η».¹

Μα επιτέλους τι σχολιάζουν οι φιλολογικοί επιμελητές; Πώς η Α. Β. αφήνει χωρίς σχολιασμό το πιο σημαντικό θέμα αυτού του ημερολογίου που είναι οι συνθηματικές εγγραφές του; Πώς αφήνει ασχολίαστο το κείμενο του Ιωάννου που μιλά για το αδύνατο, κι από αυτόν τον ίδιο, της αποκρυπτογράφησης των συνθηματικών εγγραφών του ενώ η ίδια έχει, εδώ και πέντε χρόνια, αποκαλύψει το μυστικό περιεχόμενό τους με τη βοήθεια του Ιωάννου; Γιατί αφήνει τον αναγνώστη της σε άγνοια, χωρίς την σωστή πληροφόρηση και τις αναγκαίες διευκρινίσεις; Όταν μάλιστα η επανέκδοση του *Κατοχικού Ημερολογίου* του Ιωάννου περιέχει τόσες δικές της σημειώσεις και σχόλια για ήσσονος σημασίας θέματα;

Ακόμη, γιατί δεν μας παρέθεσε και τα κρυπτογραφημένα μέρη, για να έχουμε πλήρη πράγματι δημοσίευση του κειμένου του κατοχικού ημερολογίου όπως δηλώνεται και στο εξώφυλλο [= «χωρίς περικοπές»]; Στο ημερολόγιο του Ιωάννου υπάρχουν 20 κρυπτογραφημένες γραμμές απλώς. Η αποκρυπτογράφηση των πρώτων δέκα δεν μας αποκάλυψε κάποιο κείμενο που είναι ανεπίτρεπτο να κοινοποιηθεί, ή που είναι ασύμβατο με το γενικότερο πνεύμα του ημερολογίου και του άλλου αποκαλυπτικού λόγου του Ιωάννου στα υπόλοιπα πεζά του. Τι φοβερό υπάρχει λοιπόν στις υπόλοιπες δέκα γραμμές που δεν επιτρέπει την αποκάλυψή του; Νομίζω ότι ύστερα από δυο δημοσιεύσεις του *Κατοχικού Ημερολογίου* από τον ίδιο τον συγγραφέα του, στο *Φυλλάδιο*² και στην *Πρωτεύουσα των προσφύγων*,³ εκείνο που θα δικαιολογούσε τη νέα και αυτοτελή έκδοσή του θα ήταν η συμπερίληψη όλων των εγγραφών, κρυπτογραφημένων και μη. Και ενώ η Α. Β. αναφέρεται στη συμπερίληψη μερικών νέων εγγραφών, με κανονικό αλφάβητο, που δεν δημοσιεύτηκαν από τον συγγραφέα, δεν μας αναφέρει οτιδήποτε για τα κρυπτογραφημένα μέρη. Κανονικά, ένας φιλολογικός επιμελητής που έχει, όπως αναφέρει η ίδια, «αποκρυπτογραφήσει, εδώ και πέντε χρόνια», τις μυστικές εγγραφές του Γιώργου Ιωάννου, έπρεπε να το αναφέρει στην εισαγωγή της και να μας παραθέσει τις απόψεις της και τον προβληματισμό της γιατί αποφάσισε να τις αφήσει εκτός της έκδοσης που επιμελήθηκε.

Β. Δύσθυμο με άφησε και το κείμενό της στην *Καθημερινή* (7 Ιανουαρίου 2001) με αφορμή το δικό μου σημείωμα για την αποκρυπτογράφηση δέκα γραμμών από το *Κατοχικό Ημερολόγιο* (17 Δεκεμβρίου 2000). Διαβλέπω μια τάση μονοπώλησης του Ιωάννου από την Α. Βλαβιανού ύστερα από την επιμέλεια τριών έργων του.⁴ Η παρέμβαση κάποιων σε θέματα γύρω από τον Ιωάννου φαίνεται ότι της δημιουργεί το συναίσθημα ότι κάποιοι της αφαιρούν από τα κεκτημένα. Έτσι, με αφορμή μια λέξη που δεν υπήρχε στη αναδημοσίευση της συνθηματικής γραφής στο *Φυλλάδιο*, δημιούργησε θέμα και έγραψε ολόκληρο άρθρο.

Η ίδια, στη σελίδα 38, γράφει: «ακολουθούν δέκα αράδες κεφαλαιογράμματης συνθηματικής γραφής που καταλήγουν σε έξι θαυμαστικά». Δεν αναφέρει δηλαδή ότι ακολουθούν δέκα αράδες και μία λέξη. Και στη σελίδα 75, το κείμενο της σημείωσης (21) γράφει: «Βλ. σ. 14 χειρογράφου τετραδίου. Το συγκεκριμένο απόσπασμα παρατίθεται ως δείγμα συνθηματικής γραφής στην πρώτη δημοσίευση του Κ. Η., ό.π., σ. 8.» Και στη σελίδα 8 του περιοδικού *Φυλλάδιο*, που παραπέμπει η Α. Β., υπάρχουν,

πάλιν, 10 γραμμές συνθηματικής γραφής, αυτές που αποκρυπτογραφήθηκαν στο δημοσίευσμά μου στην *Καθημερινή* (17-12-2000). Με βάση όλα αυτά, εύλογα, ο αποκρυπτογράφος εκλαμβάνει ότι το κείμενο πριν από τη συνθηματική γραφή που γράφει: «Είμαι πολύ στεναχωρημένος με» σημαίνει ότι είμαι πολύ στεναχωρημένος με τα ακόλουθα, που καταγράφονται μάλιστα με συνθηματική γραφή. Η Α. Β. επιμένει ότι έπρεπε να γίνει κατανοητό ότι το «με» δεν είναι πρόθεση αλλά ασθενής προσωπική αντωνυμία με τοπικό ιδιωματοισμό αντί του «μου». Ακόμη, στο παράδειγμά της (στην πρώτη στήλη) για την έλλειψη νοήματος που έπρεπε να βάλει τον αποκρυπτογράφο σε υποψίες γράφει: *Διότι πως είναι δυνατόν, μετά την αποκρυπτογράφηση, το πλήρες κείμενο να λέει: «[...] Είμαι πολύ στεναχωρημένος [,] με βάνουσα με δέρνει η μάνα μου [...]»;* Πράγματι αυτό το: «με βάνουσα με δέρνει» είναι ασύντακτο και ακατανόητο αλλά βασίζεται στη φιλολογική παρέμβαση της Α. Β. που προσθέτει ένα κόμμα μέσα σε αγκύλες. Γιατί, όπως είπαμε, πιο εύκολο είναι να υπολογίσει κάποιος, εντός αγκυλών, το σημείο στίξης της άνω και κάτω στιγμής = «Είμαι πολύ στεναχωρημένος με [:] Βάνουσα με δέρνει η μάνα μου[...]». Σύνηθες φαινόμενο στις σημειώσεις και στα ημερολογιακά κείμενα που καταγράφουν κάποτε πρόχειρα και ευσύνοπτα.

Γ. Ενδεικτικό της άγνοιάς της για τα κρυπτογραφημένα κείμενα είναι και η χρήση κάποτε του όρου κεφαλαιογράμματη συνθηματική γραφή όταν αναφέρεται στο κρυπτογραφημένο μέρος του ημερολογίου. Γράφει π.χ. στη σελίδα 29: «[Ακολουθούν τέσσερις αράδες κεφαλαιογράμματης συνθηματικής γραφής]». Ο Γιώργος Ιωάννου τόσο στην πρώτη δημοσίευση του *Κατοχικού Ημερολογίου* του στο *Φυλλάδιο* (αρ. 1, άνοιξη 1978) όσο και στην αναδημοσίευση του κειμένου στο βιβλίο του *Η πρωτεύουσα των προσφύγων* χρησιμοποιεί απλώς τον όρο «συνθηματική γραφή». Όμως για να έχουμε κεφαλαιογράμματη γραφή σημαίνει ότι υπάρχει και άλλη με μικρά γράμματα γιατί ο όρος αυτός δημιουργείται, ως αντίστιξη και ως διάκριση, από την προϋπάρξασα ή ακολουθήσασα μικρογράμματη γραφή. Η κεφαλαιογράμματη και μικρογράμματη γραφή δημιουργούνται στην αργόσυρτη εξέλιξη της γραφής για συλλογικά αλφάβητα της κοινής χρήσης, δεν έχει τέτοια πολυτέλεια ο κρυπτογράφος που δημιουργεί ένα προσωπικό αλφάβητο για αποκλειστική εξυπηρέτηση, του είναι αχρείαστη αυτή η διάκριση μικρών και κεφαλαίων γραμμάτων στην συνθηματική γραφή του που θα αποτυπώσει κείμενο μερικών γραμμών ή σελίδων. Γι αυτό απευθύνομαι στην κ. Α. Β. και ρωτώ αν υπάρχουν μικρά και μεγάλα γράμματα στο συνθηματικό αλφάβητο του Ιωάννου και, ευτραπέλως, προχωρώ στη δεύτερη ερώτηση: με ποια κριτήρια καθόρισε ότι αυτή η γραφή του Ιωάννου είναι κεφαλαιογράμματη και η άλλη μικρογράμματη και όχι αντίστροφα;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Βλαβιανού, Άδικος κόπος/πόνος. Το πάθος έγινε λάθος στην αποκρυπτογράφηση της συνθηματικής γραφής του Γιώργου Ιωάννου, εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 7 Ιανουαρίου 2001, σ. 42. Η Α. Β. σχολιάζε το σημείωμά μου: «Βάνουσα με δέρνει η μάνα μου». Αποκρυπτογράφηση των

συνθηματικών εγγραφών του Γιώργου Ιωάννου στο εφηβικό του ημερολόγιο, εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα 17 Δεκεμβρίου 2000, σ. 58. Βλ. και Σ. Παύλου, *Φιλολογία ή συναισθηματισμός*, εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου 2001, σ. 47.

2. περ. *Φυλλάδιο*, Αθήνα, άνοιξη 1978, αρ. 1, σ. 7-16.

3. Γιώργος Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984, [ύγδοη έκδοση 1997, σ. 182-197].

4. *Φυλλάδιο* (τεύχη 1-8), φιλολογική επιμέλεια: Αντιγόνη Βλαβιανού, εκδ. Εστία, Αθήνα 1996. Γιώργος Ιωάννου, *Δέκα ανέκδοτα γράμματα στον Χρήστο Σαμουηλίδη 1949 – 1951*, εισαγωγή-σχόλια: Αντιγόνη Βλαβιανού, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000. Γιώργος Ιωάννου, *Το κατοχικό Ημερολόγιο χωρίς περικοπές*, εισαγωγή-σχόλια, επίμετρο: Αντιγόνη Βλαβιανού, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000.

Σάββας Παύλου

Σχετικά με μιά παρωδία

WHO IS WHO

Χαλιάμβοι εἰς ἦχον ἐμβατηρίου

Τὸ συνάφι του τὸν εἶχε γιὰ μύστη
κ' ἡ θυγατρίδα Σχολή «ψίτ! ψίτ!»

Μὰ αὐτὸς δὲν τὸ βάζει κάτω:
«Βαστᾶτε με μὴ βῶ μὲ πλακάτ»

5 (Σὰν μὴν ἦταν ἄλλοτε Ἑρὲς
τοὺς περᾶ γενεὲς δεκατέσσερες)

Καὶ τῶν Συνταγματαρχῶν κλωτσοσκούφι.
Κι αὐτοὶ - δὲν βαριέστε, οὐφ

10 Κροτίδες ἀντὶ γιὰ στάση
μᾶς ἐπρῆξαν μὲ τέτοιαν ἀντίσταση

Ἵπάρχει κ' ἡ λύση τοῦ ἀσιχτίρ
passport ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου

Τ' ἀεροσκάφος στὸ ρελαντί:
Ποιὸς ἔχει σειρὰ γιὰ ἀντίο;

15 Π.χ. ὁ κύριος Μάγκατζης
μετὰ συμβίας καὶ ἄλλων bagages

Καὶ μείναμε ἐμεῖς μὲ τὰ κόλλυβα
καὶ τὶς μελοποιήσεις τοῦ Μπολιβάρ

Liberty Liberty
LIBERTAD

20

Θά ἦταν ἀρχές τοῦ 1973 ὅταν τὸ ταχυδρόμησα ἀπὸ τὴν ἐπαρχία μου σὲ φίλους ἐκδότες, ποιητὲς καὶ κριτικούς τῶν Ἀθηνῶν. Δέν φαίνεται νὰ τοὺς ἄγγιξε (ἐννοῶ μὲ τὰ σημαϊνόμενά του), γιατί δέν εἶχα καμιά ἀνταπόκρισή τους. Οὔτε τότε, οὔτε ὅταν τὸ συμπεριέλαβα ἀργότερα στὴ συλλογή μου Ζωντανός χρόνος (1985). Ἄν τώρα τὸ ἀνασύρω ἀπ' τὴν ἀδράνειά του, τὸ κάνω γιὰ νὰ ὑποδείξω τὶς «αἰχμές» του.

Ἀρχές τοῦ '73 λοιπὸν καὶ ἡ Χούντα, παρ' ὅλη τὴν κυριαρχία καὶ τὴν ἀντοχή της, φαίνεται πὼς ἄρχισε ἀφανῶς νὰ γέρνει. Τὰ εἶχε βάλει κατὰ πάντων, μὴδὲ τῆς παλαιᾶς ΕΡΕ ἐξαιρουμένης (στ. 5). Τὶς θόμβες τῶν ἀντιστασιακῶν τὶς ὀνόμαζε ὑποτιμητικά - «ὄμφακὲς εἰσί...» - «κροτίδες» (9-10). Ἀπὸ τὰ ἐνδεικτικότερα σημεῖα ἐνδόσης της εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι δέχτηκε, ὕστερα ἀπὸ πίεση τῶν ξένων κέντρων ἐξουσίας προφανῶς, νὰ χορηγήῃ διαβατήρια σὲ ὀρισμένα πρόσωπα ἐπιτρέποντας τὴ νόμιμη φυγὴ τους πρὸς τὶς χώρες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἰδίως τὴ Γαλλία (11-12). Πρόκειται γιὰ πρόσωπα ἐπίσημα ἀσφαλῶς καὶ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρεται ὀνομαστικά, σὲ ἰδιωματικὴ παραλλαγή, στὸ ποίημα (15). Γιὰ τοὺς ζῶντες καὶ παραλειπόμενους ἐμᾶς λέγεται πὼς μείναμε ἐγκλωβισμένοι μὲ τὰ «κόλλυβα» (ἐννοεῖται τῆς Ἑλευθερίας) καὶ μὲ τὴν «ὑποκατάστατη» παραπομπὴ σὲ ἐπαναστάτες ἄλλης χώρας καὶ ἐποχῆς (17-18). Καὶ ἐδῶ ἐξυπακούεται καὶ ἡ μελοποίησις τοῦ Μπολιβάρ τοῦ Ἐγγονόπουλου πού εἶχε κάνει τότε ὁ Μαμαγκάκης, μίᾳ μελοποίησις πού τέλειωνε, στεντορεῖα τῆ φωνῆ, μὲ τὴν ἐπίκληση —πάλι ἐπαναστατικὸς ὑπαινιγμὸς— τῆς ἰσπανικῆς Ἑλευθερίας: Libertad, μίᾳ ἐπίκλησις πού παρηγεῖ στὸ ποίημα μὲ τὰ Liberty, τὰ ἀεροσκάφη τῆς διαφυγῆς πού ἀναφέραμε (19-20). Καὶ ὅλα αὐτὰ σὲ ἓνα ἰδιοσκεύασμα (πὼς ἀλλιῶς νὰ τὸ ὀνομάσω;) μὲ ὁμοιοκαταληξίαι αἰχμηρὲς καὶ ἐκείνες, πού δέν εἶναι οἱ γνωστὲς σὲ μᾶς καὶ ἀπ' τὸν Σεφέρη κοντρα-ρίμες τῆς Στροφῆς, ἀλλὰ θά τὶς ἔλεγα, μὲ τὴν ἀρχαία σημασία, καὶ στὰ μέτρα ἀκόμη «σκάζουσες», δηλαδὴ κουτσές, ἢ πιὸ σωστὰ ἐπίτηδες κουτσουρεμένες (π.χ. «μύστη-ψίτ», «κάτω-πλακάτ», «κλωτσοσκουφιούφ», «ἀσιχτίρ-πιστηρίου», «ρελαντί-ἀντίο», «Μάγκατζης- bagages», «κόλλυβα-Μπολιβάρ», « Liberty- LIBERTAD»); γεγονός πού ὑποδηλώνει καὶ ὁ ὑπότιτλος, ὡς πρὸς τὴ χωλότητα τῶν μέτρων καὶ τῆς ρίμας καὶ ὡς πρὸς τὰ πατήματα τὰ ἤχηρά του τόνου: «χωλίαμβοὶ εἰς ἦχον ἐμβατηρίου».

Μένει γιὰ ἀναδίκρησις ὁ τίτλος «Who is who»? Ποιὸς ὑπονοεῖται στὸ ἐρώτημα αὐτῆς τῆς παρωδίας; Δέν σκοπεύω φυσικὰ πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὸν ἀποκαλύψω. Ὅπως συνηθίζεται νὰ λέγεται, ἄς φροντίσει τελικὰ νὰ κάνει κάτι καὶ ὁ φιλοπερίεργος ἐρευνητής καὶ ἀναγνώστης.

Γιάννης Δάλλας

Ψευδωνυμολογικό

Με τήν ἐλπίδα πώς ἀργά ἢ γρήγορα θά ἔχουμε μιά νέα ἔκδοση τῶν *Νεοελληνικῶν Φιλολογικῶν Ψευδωνύμων* τοῦ Κυριάκου Ντελόπουλου, σημειώνω ἐδῶ μερικά ψευδώνυμα πού δέν ὑπάρχουν στή 6' ἔκδοση τοῦ βιβλίου (Ε.Λ.Ι.Α., 1993) οὔτε στίς δύο σειρές τῶν προσθηκῶν καί διορθώσεων τοῦ Κ. Ντ., τίς δημοσιευμένες στά Τεύχη τοῦ Ε.Λ.Ι.Α., τόμ. Α' (1986) καί Γ' (1993).

Βαλέτας, Σπυρίδων Ἰωάννου (1786-1844)

Σίβι

«Ὁ γέρων Λιμπέρης» 1836

Βελουδῆς, Γιώργος (1935)

Τώνης Γιούλης

(περ. Ἑλληγόπουλο -Ὁ Θησαυρός τῶν παιδιῶν, περ. Το Σπίτι τοῦ Παιδιοῦ)

Ἐπισκοπόπουλος, Νικόλαος (1874-1944)

Ν. Ἐπ.

(«Γιατί ἔτσι ὑπόγραφε συνήθως τά χρονολογήματά του, τίς κριτικές του, τά ἄρθρα του· μόνο ἐκτάκτως σέ κανένα διήγημα ἢ καμμιά ἱστορική μελέτη, ἔβαζε τ' ὄνομά του ὀλάκερο...» Γρ. Ξενόπουλος, *Νέα Ἑστία* 39, 1946, 202.)

Καζαντζής, Κωνσταντῖνος (1864-1927)

Γούσιας Πατοκαζανιάς

(Βλ. τό σχετικό λῆμμα στή Μεγάλη Ἑλληνική Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. ΙΓ', 448α.)

Καράκαλος, Τηλέμαχος (1968-1951)

Τίκ

(περ. Ἑβδομάς)

(Βλ. Χ. Γ. Σακελλαριάδη, «Ἀνέκδοτη ἐπιστολή τοῦ Μαβίλη», περ. Ἑλληνικά 17, 1962, 337)

Κόκκινος, Διονύσιος (1884-1967)

Μανίκας Σπύρος

(ἐφ. «Πατρίς», χρονογράφος ἀπό τό 1930-1936)

(Βλ. Μεγ. Ἑλλην. Ἑγκυκλ., Συμπλήρωμα, τόμ. Γ', σ. 379, γ.)

Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος Ι. (1829-1894)

Φαλέζ

(Βλ. Μεγ. Ἑλλην. Ἑγκυκλ., Συμπλήρωμα, τόμ. ΙΔ', σ. 7176.)

Πάλλης, Ἀλέξαντρος (1851-1935)

Ρεφενές

(περ. Νουμᾶς)

Τεφαρίκης

(περ. Νουμᾶς)

(Βλ. Γιάννης Παπακώστας, *Ὁ Φώτης Φωτιάδης καί τό Ἀδελφάτο τῆς Ἐθνικῆς Γλώσσας - Ἡ Ἀλληλογραφία*, Ε.Λ.Ι.Α. 1985, σ. 84.)

Πολίτης, Λίνος (1906-1982)

Π.

(«Ἐλεύθερον Βῆμα» 10.5.1936, «Νεολόγος» (Πατρῶν) 26.5.1945)

Λ. Ν. Π.

(«Ἐλληνική Φωνή» 7.3.1936, 16.5.1936)

Λ. Π.

(περ. Νέα Ἑστία 1946, σ. 313, «Καθημερινή» 10.3.1949)

Ἀναγνώστης

(«Πρωΐα» 10.8.1944)

Ω

(περ. Νέα Ἑστία 1947, σ. 761)

Ἀθηναίος

(«Καθημερινή» 10.6.1949, 30.5.1950, 15.11.1951, 24.6.1952, 1.4.1954, 12.7.1955, 13.7.1955, 20.2.1956, 10.3.1957, 26.3.1957, 27.12.1957, 2.9.1959, 3.9.1959)

(Οἱ πληροφορίες ἀπό τό *Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, ὅπου σημειώνεται ποιά ἀκριβῶς σημειώματα τῆς στήλης τοῦ Ἀθηναίου ἀνήκουν στόν Λίνο Πολίτη.)

Τσιάκας, Γ.

Licht

(ἔφ. «Ἀκρόπολις» 1896)

Φιλαδελφεύς, Ἀλέξανδρος Θ. (1867-1955)

Ἄλφας

Γορίλλας

Πίθηκμαν

Simia

(ἔφ. «Ἀκρόπολις» 1894)

Φωτιάδης, Φώτης (1849-1936)

Φωτῆς καί Στρατῆς Κουταλιανός

Φωτῆς Κουταλιανός

(περ. Νουμᾶς 1904)

Κουταλιανός

(ἔφ. «Λαός» 1909)

(Βλ. Γιάννη Παπακώστα, ἔνθ. ἀν. σ. 56.)

Οἱ πληροφορίες γιά τά ψευδώνυμα τοῦ Ἀλ. Φιλαδελφεύς (σημειώνω πῶς τά τρία τελευταῖα σχετίζονται μέ τή δαρβινική θεωρία) καί τοῦ Γ. Τσιάκα προέρχονται ἀπό τόν Πίνακα Παραπομπῶν τῆς *Συναγωγῆς Νέων Λέξεων* τοῦ Στέφ. Α. Κουμανούδη, 1900 (ἐπανέκδοση: Ἑρμῆς 1980).

Λαόνικος Διονυσίου

Για το ψευδώνυμο Θ. Πετρής

Στα Κυπριακά φιλολογικά ψευδώνυμα (Λευκωσία 1984, σ. 36) των Ν. Παναγιώτου και Π. Παρασκευά ο Θ. Πετρής ταυτίζεται με τον Α. Ιντιάνο. Σύμφωνα, όμως, με τον Αλέξ. Αργυρίου, ο Θ. Περίδης υπέγραψε ως Θ. Πετρής το ποίημα «Μαξ» στο περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ., 1, Ιαν. 1934 (*Η ελληνική ποίηση. Νεωτερισμοί ποιητές του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Σοκόλης, 1979, σ. 49). Τα ποιήματα «Θρήνος» (Α', 677-678) και «Τραγουδάκια» (Β', 75), που δημοσιεύτηκαν στα *Κυπριακά Γράμματα* επίσης με το ψευδώνυμο Θ. Πετρής, διαπιστώνεται ότι ανήκουν στον Θ. Περίδη, και όχι στον Α. Ιντιάνο. Το ποίημα «Θρήνος» ενσωματώνεται με κάποιες αλλαγές στην ποιητική συλλογή του Θ. Περίδη *Ξέρουμε κι εμείς να τραγουδούμε* (Κάιρο 1937) και αργότερα στα *Άπαντά του* (Λευκωσία 1975, σ. 38-39). Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Θ. Περίδης δημοσίευσε επώνυμα στα *Κυπριακά Γράμματα* άλλα οχτώ ποιήματά του.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

8

Κώστας Καμπίτης

Ένα απόγευμα στην Άμμόχωστο, φθινόπωρο του 1948, μου μιλούσε ο Μάνος Κράλης για το διήγημα που σχεδίαζε να γράψει και που θα είχε τίτλο «Ο Πολυέλαιος». Έχοντας επ' όψη μου τη «Μουσική», διήγημά του δημοσιευμένο στα *Κυπριακά Γράμματα*, του είπα πως τα διηγήματά του αυξάνονται και πληθύνονται και γίνονται δύο. Εκείνος χαμογελώντας μου είπε ότι γίνονται τρία, γιατί επήρχε ακόμα ένα με τον τίτλο «Άγρυπνώντας πάνω σε μια σελίδα του Ευαγγελίου» δημοσιευμένο στα *Κυπριακά Γράμματα* του 1935, έτος Β', σσ 87-90, με το ψευδώνυμο Κώστας Καμπίτης.

Γι' αυτό με μεγάλη μου έκπληξη είδα τις προάλλες στο βιβλίο *Κυπριακά Φιλολογικά Ψευδώνυμα των Νίκου Παναγιώτου και Παύλου Παρασκευά* να αποδίδεται το ψευδώνυμο Κώστας Καμπίτης στον Κύπρο Χρυσάνθη.

Θεοδόσης Νικολάου